

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

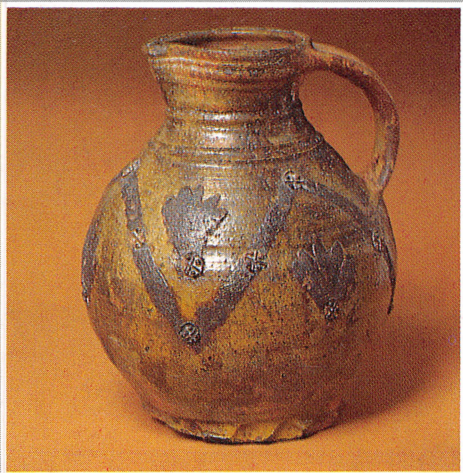
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1993

Oktober

Side 177-264

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Abonnement: kr. 185 årligt for 4 numre
Abonnementstegning og bogsalg: Fortid og Nutid
Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postboks 661, 2200 København N * tlf. 31 39 66 11 * gironummer 5 08 62 64
Redaktører: arkivar Inge Bundsgaard, tlf. 31 39 35 20
arkivar Michael H. Gelting, tlf. 31 31 04 84
Redaktionsadresse: Fortid og Nutid, v/arkivar Michael H. Gelting, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K
Redaktionsudvalg: arkivar Peter Bondesen, tlf. 86 43 13 00; museumsinspektør Tommy P. Christensen, tlf. 66 13 13 72/ 46 46; docent Karl-Erik Frandsen, tlf. 31 54 22 11; arkivar Jørgen Thomsen, tlf. 66 13 13 72.

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd:

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II

Opslagsværket er en uundværlig håndbog for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie i videste forstand. De to bind består af 600 artikler med ajourførte litteraturhenvisninger og et register på 10.000 henvisningsord, som gør det muligt at belyse et emne fra mange synsvinkler. Værket dækker perioden ca. 1400–1914.

Pris: 1.080 kr. + forsendelse.

Historie og Lokalsamfund, red. Søren Ehlers

Bogen, der er skrevet af et bredt sammensat forfatterpanel, henvender sig til undervisere i folkeskolen, gymnasium og voksenuddannelse og til museers og arkivers medarbejdere. Blandt bogens artikler kan nævnes: Lokalhistorie i folkeskolen. Gymnasieelever og lokalhistorie. Kulturlandskabet i undervisningen. Familie og hushold. Fattigdom og sygdom. Foreningen og fritiden. Arbejde og lokalhistorie. Velkommen på arkiver og museer. Lokalhistorisk litteratursøgning.

Pris: 172 kr. + forsendelse.

Genoptryk: R.W. Bauer. Calender for årene 601 til 2200

Bauers Kalender er en »evighedskalender«, der omfatter årene 601–2200 e.Kr. For hvert år kan man her få oplyst de bevægelige helligdages placering og søndagenes betegnelse, angivet efter både den julianske og den gregorianske kalender.

Bauers Kalender er et uundværligt værktøj for alle, der arbejder med historie. Det gælder ikke mindst for slægtsforskere og andre, der har brug for f.eks. at dechifrere kirkebøgernes kronologiske oplysninger.

Pris: 138 kr. + forsendelse.

Rettelse til
Fortid og Nutid 1993, hefte 3

På s. 246 er de to billeder af stjertpotter forbyttet.

Det er den drejede stjertpotte, der ses på billedet til højre. Billedet til venstre viser »jydestjertpotten«.

Redaktionen beklager fejlen.

Fortid og Nutid

Oktober 1993 . hefte 3 . side 177-264

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

Korn, købmænd og kreditter

Om kornhandel og kornpriser i Sydvestsjælland ca. 1740–1807

Jørgen Mikkelsen

Fortid og Nutid oktober 1993, hefte 3, s. 179–213.

I historieforskningen har der været en udtalt tilbøjelighed til at behandle by og land hver for sig som adskilte størrelser. En forsvarlig analyse af Danmarks samfundsøkonomi før industrialiseringen kræver imidlertid, at netop relationerne mellem land og by bliver grundigt belyst. Jørgen Mikkelsen viser i denne artikel nogle af de rige muligheder i den henseende, der ligger i kombinationen af forskellige kildetyper. Undersøgelsen af tre sydvestsjællandske købmænds kornhandel op gennem 1700-tallet tyder på en mere åben markedsstruktur, end man almindeligvis har været tilbøjelig til at forestille sig. Det antydes tillige, at kreditrelationerne mellem land og by var mere sammensatte, end det hyppigt bliver antaget.

Jørgen Mikkelsen, f. 1959, cand.mag. i historie og humanistisk edb, Københavns Universitet. Arkivarvikar ved Rigsarkivet. Artikler om Sydvestsjælland 1730–1814 i *Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt* 1986 og 1990; i *Slægter – skjolde – steder. Festskrift til Knud Prange*, 1990; og i *Maritim Kontakt* 1993.

De danske købstæders historie mellem 1660 og midten af 1700-tallet beskrives som oftest i mørke toner. Det mest sædvanlige prædikat er stagnation, og dette illustreres ved en sammenligning af befolkningstallene i 1672 og 1769. Ofte anføres de ødelæggende svenskekrige som den væsentligste årsag til den langvarige krise. Nok så afgørende var imidlertid den uheldige konjunkturudvikling med lave priser på korn og andre landbrugsvarer. Købstæderne fungerede primært som vareformidlere mellem det lokale opland og omverdenen. Byerne var derfor stærkt afhængige af landbrugets indtjening og forbrug; ja, de kan – med Ole Feldbæks ord – ligefrem betragtes som ”en integreret del af det danske landbrug”.¹ Kornpriserne nåede det absolutte minimum i 1730’erne, men først fra 1750’erne og 1760’erne indtrådte der prisstigninger, der afgørende brød med den hidtidige trend. De følgende årtier oplevede landet en sand prisekspllosion, dog med kortvarige tilbageslag i anden halvdel

af 1770’erne og i 1780’erne. Samtidig – og i sammenhæng med dette – voksede kornproduktionen og -eksporten kraftigt; der tales om en fordobling af høstudbyttet mellem 1770 og 1800 og en tre- eller femdobling af udførslen i løbet af 1700-tallet.²

Som en yderligere forklaring på købstædernes stagnation i det meste af 1700-tallet nævnes den stærke erhvervspolitiske favorisering af København. Hovedstadens erhvervsliv, der i forvejen nød godt af et stort, købedygtigt publikum, blev yderligere privilegeret gennem en række handels- og toldpolitiske tiltag. Fra regeringens side håbede man, at styrkelsen af København ville smitte af på provinsbyerne, men resultatet blev nærmest det modsatte.³ De ”florissante” konjunkturer under krige i Europa og Nordamerika i midten og slutningen af 1700-tallet var også først og fremmest til gavn for København og enkelte større byer, navnlig i hertugdømmerne. I de mindre købstæder var der meget få med kapital og

vovemod til at springe ud i et større internationalt handelseventyr; man holdt sig til de sædvanlige handelspartnere i Norge, hertugdømmerne, Tyskland (især Lübeck) og eventuelt Balticum. Derimod er der mange tegn på, at den positive udvikling i landbruget satte gang i selv helt små byer i 1790'erne.

Købstadskrisen i 1700-tallet er bestemt ikke noget historikerpåfund. Den findes i rigt mål bevidnet gennem datidens indberetninger. Her møder man gang på gang klager over landbefolkningens omgåelse af købstædernes privilegier. Det drejer sig vel især om gods ejere, der ikke lod sig nøje med at sælge hovedgårds- og landgildekorn, men til lige opkøbte bøndernes overskudsproduktion for at afsætte den uden om de lokale købmænd. Men der er også mange knubbede ord om omløbende bissekræmmere, ulovligt håndværk på landet, kromænd, der handlede med andet end drikkevarer, og meget andet.

Beklagelser over konkurrence fra nabobyerne er også almindelig kost. I en indberetning fra 1775 fremhævede købmændene i Roskilde således, at de handelsrettigheder, som Frederikssund havde opnået, var til stor skade for næringslivet i Roskilde. De dårlige besejlingsforhold i fjorden gjorde det nemlig meget svært at nærme sig domkirkebyen ad søvejen, medmindre man benyttede en Pram. Næsten samtidig hævdede kræmmerlauget i Helsingør, at anlæggelsen af Frederiksværk havde givet et stort afbræk i sundbyens korn- og kreaturhandel. Og fra Neksø og Åkirkeby lød det helt bedrøveligt: *Men hvad Handel kand vel de øvrige Kiøbstæder vente sig hos dem [bønderne] naar de aarlig har Ærinde at reise 4 à 5 Gange til Rønne med Skatte-smør, Skatte-sæd, Bogklaring, Hovdvagt, foruden hvad de har at udrette hos Landets Øvrigheder og forresatte Cheffer, som snart alle opholder sig i Rønne.*⁴

Dansk købstadshistorisk forskning

har i meget høj grad været koncentreret om udforskningen af enkeltbyer – en naturlig konsekvens af, at en stor del af denne forskning findes i købstadshistorier, der i mange tilfælde er blevet til i forbindelse med byjubiler eller lignende. Sjældent – og som regel ikke særligt systematisk – beskrives den pågældende købstads relationer til nabobyerne og til oplandet. Denne artikel søger at råde bod på denne mangel ved at kaste lys over visse aspekter af handelsmønstrene hos købmænd i Slagelse, Korsør og Skælskør – tre købstæder med en indbyrdes afstand på ca. 15–20 km. Der er tale om tre byer af vidt forskellig størrelse. Med sine 1.700–1.800 indbyggere omkring 1800 nåede Slagelse lige akkurat med på købstædernes ”top 20“, men på Sjælland blev byen kun i væsentlig grad overgået af København og Helsingør. Korsør lå med ca. 1.200 indbyggere i en mellemposition, mens Skælskør med sine 500–600 sjæle hørte til i ”lilleputgruppen“, om end der var et pænt stykke ned til Svaneke og Frederikssund med hhv. 248 og 262 indbyggere i 1801. Erhvervsstrukturen var også ret forskellig i de tre sydvestsjællandske byer, om end de alle havde et meget stort antal håndværkere, især skomagere. Korsør var stærkt præget af det maritime miljø, herunder fiskeri og færgefart, mens Slagelse havde et blomstrende vognmandserhverv. Der var også store forskelle på bymarkernes omfang. Slagelse var bedst stillet med 3.000 tdr. land *af den bedste Jordblandning*.⁵ Forskellene kommer klart til udtryk i tabel 1 (s. 182–183), der er et sammendrag af en oversigt over gennemsnitlig avl og forbrug i de sjællandske købstæder. Oversigten, der er udarbejdet i 1771 på basis af indberetninger fra de enkelte byer, er her sammenholdt med befolkningstallene ifølge folketællingerne i 1769 og 1787. Det skal bemærkes, at 1769-tællingen ikke medtager militærfolk, og at begge tællinger kan have visse andre mangler.

Således kan det påvises, at de 60 lemmer på Slagelse hospital er glemt i 1769, hvor byens befolkningstal i øvrigt virker usandsynligt lavt. Tallene for avl og forbrug er formentlig heller ikke fuldt troværdige. Under alle omstændigheder synes forbruget pr. person at have ligget næsten tre gange så højt i Præstø som i Kalundborg og Nykøbing, og dette kan næppe forklares ved forskelle med hensyn til militær indkvartering, kreaturhold og brændevinsbrænding. Alligevel er tabellen interessant, fordi den viser, at byerne på den ene side har haft en ret betragtelig egenavl, men på den anden side har været stærkt afhængige af tilførsel udefra. Kun Store Heddinge synes at have haft produktionsoverskud for visse kornsorter. Købstædernes befolkning må derfor have været overordentligt sårbar over for prissvingninger på korn.⁶

Og kornpriser er netop en af hovedhjørnestenene i denne artikel. Der er tale om en komparativ analyse af tre købmænds kornhandel i tiden ca. 1740–1807. De tre købmænd repræsenterer hver sin del af perioden, hver sin købstad og hver sin købstadstype. De fungerer derfor både som kontrast og som supplement til hinanden. De centrale spørgsmål er: Hvem solgte korn til købmændene? Hvor store mængder drejede det sig om? Hvordan lå priserne? Og på hvilke vilkår foregik handelen? Købmændenes afsætning indtager en mere perifer rolle, men der foretages dog enkelte undersøgelser af fortjenesten.

Det er også hensigten at sætte købmændenes kornhandel i relation til deres øvrige handel og andre økonomiske aktiviteter, herunder avlsbrug. Med udgangspunkt i kornhandelen vil der blive gennemgået en række eksempler på forskellige former for handelsforbindelser mellem købmænd og borgere, bønder, embedsmænd og godsadministratorer.

Sidst, men ikke mindst, skal undersøgelsen bidrage til en afgrænsning af handelsoplandet for hver af de tre køb-

stæder, og hovedspørgsmålet er da, i hvor høj grad byerne delte det samme opland.

Det primære kildemateriale er en kombination af købmændsbøger og skiftesager. Som supplement bliver der inddraget diverse indberetninger, skattemandtal, jordebøger, godsforvalterbreve, godsregnskaber m.v.

Forskningsoversigt

Den litteratur, der danner inspirationskilde og referenceramme for artiklen, kan inddeles i tre grupper, nemlig litteratur om:

- by-land-relationer;
- provinskøbmændene og deres handelsforbindelser; og
- dansk kornhandel og prisudvikling i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet.

I den første gruppe indtager Börje Hanssens klassiker *Österlen* en prominent plads. Hanssen inddrager et endog usædvanligt bredt sammensat kildemateriale til en kortlægning af de økonomiske og sociale relationer i Østskåne i tiden omkring 1800. Bogen kan fremhæves på grund af den stærke sammenkædning af økonomi og kultur og på grund af introduktionen af et fleksibelt oplandsbegreb. Hanssen foretrækker at tale om influensfelter og aktivitetsfelter, og han pointerer, at en købstads influensfelt ser helt forskelligt ud alt efter, om man på et kort indtegner store eller små købmænds kreditrelationer eller embedsmænds, håndværkeres eller daglejerens geografiske mobilitet eller ægteskabelige forbindelser. Ja, den enkelte person indgår endda i forskellige aktivitetsfelter på én og samme tid.⁷

Nogle af de samme overvejelser går igen i seminarrapporten *By og bygd. Stad og omland*, hvor Finn-Einar Eliassen med udgangspunkt i et norsk skifte-

Table 1. Købstædernes kornavl og kornforbrug (antal tdr.).

Købstad:	Befolkning 1769 – 1787	Rug	Byg	Havre	Andre	I alt:
Helsingør	3.381 – 4.829	237 9.637 (2%)	300 8.600 (3%)	375 2.375 (16%)	2.000	912 22.612 (4%)
Hillerød	1.040 – 1.204	177 1.677 (11%)	324 2.324 (14%)	281 1.281 (22%)		782 5.282 (15%)
Slangør	414 – 311	389 1.140 (34%)	795 1.598 (50%)	365 648 (56%)		1.548 3.386 (46%)
Frederikssund	216 – 190	8 368 (2%)	6 727 (1%)	30 258 (12%)	25	44 1.378 (3%)
Roskilde	1.620 – 1.871	790 3.000 (26%)	1.880 3.500 (54%)	2.500 3.200 (78%)		5.170 9.700 (53%)
Holbæk	1.211 – 1.159	500 1.800 (28%)	1.800 2.400 (75%)	430 1.200 (36%)	130 200 (65%)	2.860 5.600 (51%)
Nykøbing	500 – 532	192 628 (31%)	397 954 (42%)	45 215 (21%)	9 33 (26%)	643 1.830 (35%)
Kalundborg	1.264 – 1.375	200 1.900 (11%)	290 2.400 (12%)	290 900 (32%)	300	780 5.500 (14%)
Ringsted	703 – 730	496 1.699 (29%)	1.613 1.823 (88%)	1.983 2.514 (79%)	145 245 (59%)	4.237 6.281 (67%)
Slagelse	1.289 – 1.722	300 1.300 (23%)	1.300 3.800 (34%)	1.700 2.200 (77%)	350	3.300 7.650 (43%)
Korsør	1.280 – 1.269	150 2.500 (6%)	520 5.000 (10%)	480 2.000 (24%)	200 600 (33%)	1.350 10.100 (14%)
Skælskør	568 – 501	150 1.270 (12%)	360 1.930 (19%)	180 800 (23%)	60 130 (46%)	750 4.130 (18%)

Købstad:	Befolkning 1769 – 1787	Rug	Byg	Havre	Andre	I alt:
Næstved	1.317 – 1.501	70 3.000 (2%)	35 4.000 (1%)	35 2.500 (1%)	400	140 9.900 (1%)
Vordingborg	765 – 960	120 1.165 (10%)	274 1.279 (21%)	94 834 (11%)		488 3.278 (15%)
Præstø	379 – 402	200 800 (25%)	200 2.200 (9%)	100 1.000 (10%)	80	500 4.080 (12%)
St. Heddinge	514 – 565	450 635 (71%)	967 640 (151%)	763 709 (108%)		2.180 1.983 (110%)
Køge	1.340 – 1.366	100 2.206 (5%)	36 3.408 (1%)	84 901 (9%)	656	220 7.171 (3%)
Stege	791 – 829	600 1.275 (47%)	850 1.600 (53%)	180 250 (72%)	535 640 (84%)	2.165 3.765 (58%)
I alt:	19.121 – 21.825	5.129 35.999 (14%)	11.946 48.182 (25%)	9.915 23.785 (42%)	1.078 5.659 (19%)	28.067 113.625 (25%)

Kilde: LAK. Sjællands Stiftamt. Købstædernes div. årlige indberetninger 1765–1790 (S. No. 1a). Der er afrundet til hele antal tdr. Øverst angives byens egen avl »i et middelmaadig got Aar«, dernæst (fed skrift) »hvad deraf paa et hvert Stæd i alt Consumeres og behøves« og nederst (i parentes) byens selvforsyningsgrad (beregnet af forfatteren). Tallene for hvede, boghvede, ærter og vikker er her lagt sammen under betegnelsen »andre«. Der er uden tvivl store mangler i denne gruppe. Sorø indgår i de to opgørelser over befolkningstal (1769: 519, 1787: 509), men savnes i opgørelsen over kornavl og -forbrug.

materiale argumenterer for en opdeling af større købstæders oplande i indre, ydre og perifere handelsområder. Stein Tveite supplerer ved at påpege, at en by kunne have forskelligt handelsområde, afhængig af hvilken vare, der var tale om.⁸

To af de mest omfattende undersøgelser af danske købmænds handelsforbindelser er Svend Larsens disputats om det fynske rådsaristokrati i 1600-tallet og Per Bojes afhandling om danske provinskøbmænd 1815–1847. Larsens

værk udmærker sig bl.a. ved påvisningen af Odense-købmændenes ”hegemoni“ over for handlende i de små nabokøbstæder. Bojes afhandling indeholder en lang række interessante analyser af købmændenes kontakter til bønder, borgere og prangere og af betalingsvaner, sæsonsvingninger m.m.⁹

Bojes fremstilling bygger i væsentlig grad på handelsbøger, og det samme gælder Allan Frandsens artikel *Bonden og købmanden*, der handler om Århus-købmændenes handelsaktiviteter

Denne lille fine bygning - 8 m lang og 6 m bred - har ført en såre omskiftelig tilværelse. Fra 1500-tallet til 1740 dannede den fysisk ramme om Skælskør latinskole, og fra 1748 var den fribolig for to fattige familier. Så sent som i 1950'erne blev den benyttet som husvildebolig. Oprindelig fungerede huset imidlertid som kirkelade; det var her, kirkens tiendekorn blev tærsket og opbevaret, indtil kirkeværgen fandt afsætning for det. Formodentlig har huset været noget længere på dette tidspunkt. Efterhånden som det blev almindeligt at bortsælge og bortforpakte kirketiender til godser, institutioner og privatpersoner, blev mange kirkelader overflødige og som følge deraf enten revet ned eller indrettet til anden brug.

1830–1860, og Margit Baad Pedersens bog *Købmand og høker på landet*, der ganske vist behandler tiden efter næringsfrihedens indførelse, men indeholder mange gode iagttagelser, der også har gyldighed for ældre perioder. Derimod er der ikke skrevet meget om købmændsbøger fra 1700-tallet. Dog kan Henrik Vedel-Smiths artikel om købmandshuset Diderichsen i Nakskov fremhæves.¹⁰

Af anden litteratur om købmænd og handel i 1700-tallet skal her kun nævnes to artikler. Den ene er Gregers Hansens komparative studie om købmænd i Maribo og Sakskøbing. Han påviser meget nære slægtsforbindelser mellem købmændene i de to købstæder, og han

dokumenterer, at de største købmænd indtog en ganske dominerende stilling i bylivet. Den anden artikel er Andreas Jørgensens gennemgang af en hemmelig aftale fra 1736 mellem købmændene i Stege. Aftalen havde til formål at begrænse konkurrencen mellem købmændene m.h.t. kreditgivning, indkøbspriser for korn og salgspriser for andre varer. Aftalen ser dog ikke ud til at have fungeret i praksis.¹¹

1700–1800-årenes kornhandel, kornpriser og kornpolitik har givet anledning til en ret så frodig forskning. Det mest relevante bidrag i denne sammenhæng er Fridlev Skrubbeltrangs artikel om kapitelstakster og kirkekøb. Kirkekøbene, der blev indført i 1670'erne og

anvendt langt op i 1800-tallet, kan opfattes som et lokalt sidestykke til kapitelstaksterne, idet begge fungerede som rettesnor ved forskellige handeler og afgiftsydelser. På Sjælland eksisterede der én kapitelstakst for hele øen; den blev fastsat af bispem og stiftamtmanden i fællesskab. Kirkekøbene gjaldt derimod kun for ét eller evt. to amter, og disse takster blev udarbejdet af amtmanden og provsterne efter forudgående indberetninger fra præster og købmænd. Kapitelstaksterne blev sædvanligvis udsendt i januar, kirkekøbene i februar. Skrubbeltrang har sammenlignet 1700-årenes sjællandske kirkekøb med kapitelstaksterne, og det fremgår, at sidstnævnte næsten altid lå højest. Navnlig i de år, hvor prisniveauet var lavt, kunne afstanden mellem kapitelstakst og kirkekøb være ganske betragtelig. Der kunne også være betydelige forskelle mellem kirkekøbene i de enkelte amter. For den sidste fjerdedel af århundredet iagttages dog en tilnærmelse mellem kapitelstakster og kirkekøb, ligesom forskellene mellem de enkelte kirkekøb blev noget mindre. Det er nærliggende at tage dette som udtryk for, at Sjælland i stigende grad kom til at fungere som ét marked. Skrubbeltrangs hovedkonklusion er dog, at 1700-tallets markedspriser på korn må have været endnu mere ustabile, end kapitelstaksterne giver udtryk for, og forskellige undersøgelser af gods- og kompagniregnskaber underbygger denne formodning.¹²

Kristof Glamann gennemfører endnu et anslag mod kapitelstaksterne. Han gør opmærksom på, at der blev anvendt topmål ved naturalieydelser af tiende og landgilde, men strøget mål ved almindelig handel. Kapitelstaksterne må derfor reduceres med 4 % for at kunne sammenlignes med markedspriser. Derimod er det umuligt at tage højde for varierende "tæthed" af kornet.¹³

Lars Rumar anlægger en endnu mere skeptisk holdning til de officielle pris-

takster. Han påviser, at der manglede klare regler for, hvordan kapitelstaksterne skulle fastsættes, og dette kan uden tvivl give noget af forklaringen på de ofte besynderlige forskelle mellem de enkelte stifters takster. I Sjællands stift blev der således helt frem til 1812 kun indhentet prisoplysninger fra Københavns-området og Nordsjælland! Men vigtigere er det dog, at kapitelstaksterne ikke tager højde for de prissvingninger, der måtte forekomme i årets løb. Rumar mener, at disse kunne være ganske betydelige, og at de kunne optræde pludseligt og uforklarligt og være af meget kort varighed. Denne antagelse bygger på en detailanalyse af et par usædvanligt omhyggeligt førte kornbøger fra årene omkring 1830.¹⁴

Der er ingen tvivl om, at Rumar sætter fingeren på et ømt punkt, men alligevel forekommer afvisningen af kapitelstaksternes anvendelsesmuligheder noget overdrevet. Under alle omstændigheder er det problematisk at drage så generelle slutninger om prissvingninger ud fra et materiale, der dækker så kort en periode – navnlig da en stor del af prisforskellene uden tvivl kan forklares ved kvalitetsforskelle.

Der er i hvert fald ikke noget at sige til, at Claus Rafner i sin behandling af fæstegårdmændenes skattebyrder 1660–1802 anvender kapitelstaksterne som indikator for bøndernes salgspriser og dermed også for deres indtjeningsmuligheder. Hans konklusion er, at kornpriserne i løbet af 1700-tallet voksede langt mere end skattebyrden, hvad der alt andet lige måtte betyde en større realindkomst for bønderne. Ud over kapitelstaksterne inddrager han de københavnske torvepriser 1723ff samt indberetningerne om købstædernes torvepriser 1777ff. Han finder, at de københavnske priser frem til ca. 1760 i gennemsnit lå ca. 5 % under kapitelstaksterne og herefter ca. 7 % over. Købstædernes torvepriser svarede nogenlunde til kapitelstaksterne under høj-

konjunktur, men lå lidt lavere under lavkonjunktur. Når man tager Glammanns resultater i betragtning, bliver resultatet ifølge Rafner, at kapitelstakster og markedspriser stort set fulgtes ad frem til 1760, i det mindste for Sjællands vedkommende, hvorefter kapitelstaksterne lå 5–10 % for lavt.¹⁵

Hertil er dog at bemærke, at prisniveauet i København som regel var væsentligt højere end i resten af landet, bl.a. på grund af omkostningerne ved at transportere varer fra provinsen til hovedstaden. Rafner gør heller ikke overvejelser om troværdigheden af prisoplysningerne fra købstæderne. I denne forbindelse er det i øvrigt et spørgsmål, om kornhandelen på købstadstovene har været særligt omfattende i forhold til handelen i købmandsgårdene, og om prisniveauet har været det samme de to steder. I 1759 skrev præsten i Skælskør således: *Det gamle Axel-Torv er endnu i sit fulde Begreb, men bruges ikke; Ingen Bonde kjører did med sine Vare; al Handel og Vandel er snart i den øster Ende af Byen* (hvor hovedparten af købmandsgårdene lå). I 1775 afgav byfogeden i Store Heddinge en erklæring af nogenlunde samme karakter.¹⁶

Forudsætningen for, at bønderne kunne nyde godt af de stigende kornpriser, var imidlertid, at de havde korn at sælge i større omfang, og dette spørgsmål har givet anledning til en del diskussion. Thorkild Kjærgaard har holdt stærkt på bøndernes evne til at sælge, og Rafner går også ind for det – om end tvøvende. Karen Schousboe, derimod, ytrer stor skepsis efter at have analyseret sig frem til et gennemsnitligt foldudbytte før landboreformerne på 4–6. Hun bemærker dog, at der var stor variation med hensyn til jordens bonitet, foldudbyttet, udsædskapaciteten og husstandens størrelse. Hvert enkelt gårdbrugs økonomi må derfor betragtes som en unik størrelse. Endelig rejser Birgit Løgstrup spørgsmålet, om det var almindeligt, at herskabet stillede sig

hindrende i vejen for bondens frie salg til købmanden, så længe bonden havde gæld til godset. Formodningen herom bygger på studier af korrespondance fra Løvenborg gods, hvoraf det også fremgår, at godsejeren frygtede for, at bønderne ville blive udnyttet af købmændene. Rafner retter flere gode indvendinger mod Løgstrups synspunkter.¹⁷

Mens der er diskussion om bøndernes markedstilknytning, kan der ikke være tvivl om, at tiendemodtagerne har haft en hel del korn at afhænde til købmændene. Tiendeafgifterne var opdelt i kirke-, konge- og præstetiender, men da salg og forpagtning af tiender var meget udbredt i 1700-årene, er det ofte vanskeligt at danne sig et overblik over, hvem der på et givet tidspunkt rådede over de forskellige afgifter. Det normale synes dog at have været, at præsten disponerede over præstetienden. Konge- og kirketiender, derimod, kunne bero hos godser, institutioner, godsfunctionærer, embedsmænd, købmænd og sognebørnene (i fællesskab). For godsernes og institutionernes vedkommende drejede det sig som regel om ejerskab, for de øvrige grupper om forpagtning. Sigurd Jensen har i sin disputats viet et længere kapitel til tiendevæsen. Han giver en ret fyldig oversigt over de tiendeforeninger, der blev indgået i årene efter 1796 – dvs. efter, at de centrale myndigheder havde opfordret tiendetagere og -ydere til at slutte aftaler om faste årlige tiendeafgifter in natura eller i penge. Jensen mener dog ikke, at tiendeaflysning slog ordentligt igennem, før der blev udstedt direkte påbud om det i 1810. Hvordan tiendevæsenet er blevet administreret tidligere, kaster Jens Holmgaard lys over i en artikel om bortforpagtning af baroniet Lindensborgs tiender ca. 1720–1752. Han gennemgår forskellige former for forpagtning og påviser bl.a. en vis positiv korrelation mellem forpagtningsafgiftens størrelse og kornprisernes niveau.¹⁸

Endelig er der grund til at nævne to

artikler om kornspekulation. Jens Holmgaard har behandlet baggrunden for kornprisstigningen 1740, og Lars Henningsen har skrevet om misvækst og kornspekulation i hertugdømmerne 1698–1847.¹⁹ Begge understreger kraftigt, at det danske prisniveau var stærkt afhængigt af de internationale kornpriser, og at der sagtens kunne være høje priser i Danmark, selv om høsten var god her til lands. I disse højprisår kunne danske kornsælgere tjene store penge på at afsætte korn til Vesteuropa, og dette gjaldt vel især for hertugdømmerne, der var så tæt på de store markeder i Nordtyskland og Holland. Resultatet kunne blive en voldsom knaphed på korn i Danmark. Det samme var tilfældet, hvis kornsælgere tilbageholdt deres varer i forventning om endnu bedre priser på et senere tidspunkt. Holmgaard og Henningsen belyser også, hvordan udsigten til krig i Europa (f.eks. i 1740 og 1755–1756) kunne anspore til hamstring af korn og dermed være med til at presse prisen i vejret. Desuden giver Henningsen en række eksempler på, at kornmangel og dyrtid skabte en sådan social uro i de sønderjyske købstæder, at de lokale myndigheder måtte tage drastiske skridt for at genoprette roen.

Peder Nold, Skælskør

Efter denne litterære odysse må det være tid til at komme i gang med empirien. Vi begynder med Peder Nold (f. ca. 1700), der var købmand i Skælskør fra midten af 1720'erne til sin død i 1757. De årlige byskatteligninger giver indtryk af en stabil og solid købmand, der gennem det meste af perioden lå på niveau med tre-fire andre handlende, men et pænt stykke under byens mator Lorens Pedersen.²⁰ Ekstraskattemandtallet fra 1743 viser, at Nold havde fem ansatte, og hermed placerer han sig tæt ved gennemsnittet for de

tolv Skælskør-borgere, der ernærede sig ved handel på dette tidspunkt.²¹

Nold førte flere sideløbende handelsbøger, men kun fire af disse er bevaret. Til gengæld dækker de tilsammen stort set hele hans tid som købmand, ligesom de belyser forskellige sider af hans virke. Det drejer sig om en hovedbog 1725–1736, en kladdebog 1744–1757 og kornbøgerne 1741–1749 og 1749–1757.²² Hoved- og kladdebøgerne opregner købmandens kreditkunder. Vi får at vide, hvilke varer, den enkelte kunde har købt, og normalt også hvornår – og i nogle tilfælde er det desuden noteret, hvornår betalingen har fundet sted. I hovedbogen har hver kunde sin(e) faste side(r), hvorimod kladdebogen for det meste har karakter af en journal, hvor kreditgivningen er indført i kronologisk rækkefølge. Hovedbogen er formentlig ajourført med jævne mellemrum, og da er kun den endnu ikke betalte gæld blevet overført fra kladdebogen.²³ Man kan altså ikke regne med, at alle kreditrelationer i et kundeforhold er ført ind i hovedbogen. Og kontanthandel vil kun i meget sjældne tilfælde finde vej til disse bøger.²⁴ Det er derfor et spørgsmål, hvor repræsentativt et billede, bøgerne giver af den totale handel. Man kan dog rimeligt sikkert gå ud fra, at købmanden ikke gav kredit – i alt fald ikke i større omfang – medmindre han kendte kundens forholdsvis godt og havde tillid til dennes betalingsevne. Her spiller den geografiske afstand mellem købmandens og kundens bopæl uden tvivl en stor rolle. På denne baggrund kan det ikke overraske, at hele 59 af de 259 kunder, der omtales i Peder Nolds hovedbog, var indbyggere i Skælskør. Mere interessant er det, at bogen også indeholder navnene på 28 personer i Slagelse, 34 i Sorø og 20 i Pedersborg (få km. nord for Sorø). Der nævnes også en del andre kunder fra Sorø-området, deriblandt kromanden i Kребsehuset, ca. 3 km øst for byen. Han er noteret for en lang række køb af drikkevarer, kryd-

derier m.m. For hovedparten af de øvrige Sorø-folk er der kun registreret ganske få handeler, og for flere drejer det sig udelukkende om køb af små mængder hør på byens sommermarked. Det er meget usædvanligt at finde kreditgivning fra købmænd til markeds-kunder, og dette giver grund til at tro, at Nold har haft et betydeligt kendskab til egnens befolkning. Denne formodning bestyrkes af, at Nolds onkel, Poul Snabel, var købmand i Sorø, og de to mænd havde da også meget tætte handelsforbindelser. Imidlertid er der flere tegn på, at købmændene i Sorø og Skælskør generelt havde gode kontakter til hinanden i 1730'erne. En indberetning om varelagrene hos tre købmænd (de største?) i Sorø 1732 viser i hvert fald, at de lå inde med en masse fremmede produkter, der var fortoldet i Skælskør. Korsør toldsted nævnes derimod – overraskende nok – ikke i denne oversigt.²⁵

Peder Nolds hovedbog nævner næsten ingen bønder, men dette skyldes helt sikkert, at han har haft en særlig hovedbog for disse kunder. Kladdebogen rummer nemlig en del bemærkninger, der kun kan forstås som hentydninger til en tabt hovedbog. I kladdebogen er der navne på over 100 gårdmænd, husmænd og landhåndværkere, og enkelte af dem ses at have haft temmelig mange kreditkøb. Det er tydeligt, at den geografiske spredning er helt anderledes end i hovedbogen. Landsbyerne inden for 7–8 km.s afstand fra Skælskør er totalt dominerende, og navnlig står Boeslunde, Sønderupsønder og Tranderup stærkt i billedet. De ligger alle mellem Skælskør og Korsør, og dette stemmer fint med, at Nold boede i den vestlige del af Skælskør. Mange købmandsbøger og skifter viser, at landalmuen fortrinsvis gjorde brug af købmænd i den del af købstaden, der lå nærmest deres egen bopæl.²⁶ En gennemgang af Peder Nolds kornbøger bekræfter, at hans kornopkøb næsten ude-

lukkende foregik inden for ca. 10 km.s afstand fra købstaden.

Kornbøgernes notitser kan inddeles i tre hovedgrupper. For det første er der hvert år lister over den løbende handel for hver kornsort. Her er der oplysninger om mængde (ofte nogle få skæpper), pris og (som regel) dato for hver eneste handel. Derimod nævnes leverandørens navn kun i de færreste tilfælde, men bopælen optræder ret ofte. Det fremgår tydeligt, at der var mange bønder iblandt, ligesom der var adskillige personer fra købstaden. Nolds egen avl er også medtaget, men den var ganske beskednen. Han ejede kun ca. 6 skp. htk.

Den anden hovedgruppe består af "kontoblade" for de godsejere, præster m.v., som købmanden indgik akkorder med vedrørende leverance af landgilde- og tiendekorn m.m. I langt de fleste tilfælde er det noteret, hvornår kornet blev leveret, hvilke bønder, der stod for transporten, og hvor meget, de havde med hver især. Enkelte år har Nold også oprettet konti for særligt leveringsdygtige bønder. De fleste noteres for mindre end 10 tdr., men tre nåede op på 20–40 tdr. Det viser sig dog, at alle tre svarede en meget høj præstetiende (3 3/4–4 tdr. byg), og den ene vides at have haft et jordtilliggende på intet mindre end 12 tdr. htk. I øvrigt optræder alle tre ret hyppigt i Nolds kladdebog.

Endelig har Nold enkelte år givet oplysninger om, hvordan kornet blev anvendt. Mest interessant er opgørelsen over 1743-afgrøden (noteret 30. juli 1744). Købmanden fortæller her, at han har købt 656 tdr. byg og udskibet 379 tdr. Resten er omdannet til malt, hvoraf langt det meste er blevet solgt. De 656 tdr. svarer ganske nøje til, hvad man når frem til ved at sammentælle de forskellige kvanta under løbende handel og diverse akkorder. Dette giver grund til at tro, at købmand Nold også de andre år har optegnet hele sin kornforsyning – eller at det i alt fald har været

Sådan så Peder Nolds købmandsgård ud, da Hugo Matthiessen kom forbi i 1913. Gården, der kan føres tilbage til omkring 1600, eksisterer stadigvæk. Disharmonien i den øverste vinduesrække afslører, at de fem fag længst til venstre oprindeligt har udgjort en selvstændig ejendom. Peder Nold lagde de to grunde sammen i 1752. Fotografi i Nationalmuseet.

hans hensigt at gøre det. Og hvorfor skulle det ikke også være tilfældet? Bøgerne har været til rent intern brug; der har altså ikke været økonomiske motiver til under- eller overdrivelse, tværtimod var det nyttigt for købmanden at have overblik over den samlede kornforsyning.

Som det fremgår af tabel 2 (s. 190–191), var der store udsving i Peder Nolds korntilførsel. Spørgsmålet er da, om denne tendens var repræsentativ for købmændene i Skælskør. Det er der faktisk grund til at tro, at dømme ud fra toldregnskabernes oplysninger om byens søværts udførsel af kornprodukter 1750–1756.²⁷ Med en enkelt undtagelse er der et fint sammenfald mellem Nolds

kornforsyning i én sæson og byens eksport det påfølgende år – en eksport, der varierede fra ca. 5.200 til ca. 11.500 tdr. korn, gryn og malt. Vel må man nok påregne et vist smugleri, men der er næppe store forskelle på dette fra år til år. Byg og malt udgjorde næsten hvert år mere end 80 % af byens samlede udførsel ad søvejen, og byggen repræsenterer en tilsvarende andel af Nolds samlede kornforsyning. I det følgende skal vi derfor stort set koncentrere os om denne kornsort.

Nold havde kun sporadiske kornhandelskontakter til egnens godser. I 1752 og 1754 lod Basnæs dog ca. 60 af fæstebønderne transportere landgildebyg ind til Nolds købmandsgård. Mange

Tabel 2a. Peder Nolds samlede kornforsyning (antal tdr. og skpr.).

	Byg	Rug	Havre	Andet	I alt
1741/42	458.3	43.7	35.4	7.2	545.0
1742/43	624.3	40.0	87.2	9.1	760.6
1743/44	656.0	29.5	53.2	7.2	746.1
1744/45	879.2	46.0	87.2	12.2	1024.6
1745/46	846.1	33.6	39.4	6.3	925.5
1746/47	782.7	42.4	84.6	6.6	916.7
1747/48	800.1	34.6	27.6	13.4	876.0
1748/49	637.2	32.3	64.1	12.3	746.0
1749/50	630.1	45.4	38.8	0.1	714.5
1750/51	1020.0	165.3	49.2	6.1	1240.6
1751/52	889.2	62.0	40.1	3.8	995.2
1752/53	1424.6	79.0	37.8	7.5	1549.3
1753/54	1284.5	136.0	90.3	3.7	1515.0
1754/55	1465.7	31.7	62.6	17.6	1578.2
1755/56	1064.4	52.0	39.4	6.4	1162.3
1756/57	821.6	45.3	27.4	1.4	896.1

Kilde: LAK. Peder Nolds kornbøger 1741–177. Der er afrundet til hele antal skæpper. »Andet« omfatter ærier, vikker og klinte.

gårdmænd måtte køre to gange for at få det hele afleveret. Og man kan forestille sig det leben, der må have været i købmandsgården den 7. november 1752, da ikke færre end 38 Basnæs-bønder indfandt sig for hver især at aflevere typisk 4 tdr. korn. Også Borreby og Gerdrup godser optrådte undertiden som sælgere, men i langt mindre målestok, og et par år dukker universitetsforvalteren op med landgilde fra universitetets strøgods.

Større betydning havde forsyningen fra egnens præster, degne og herredsfoged. De fleste år var der akkorder med 6–10 embedsmænd (eller deres enker), og i løbet af de 16 år blev det i alt til 26

personer. Hver af disse anviste deres afgiftspligtige bønder at levere tiende- eller dommerkorn direkte til købmanden. Derved undgik embedsmanden selv en masse besvær med opbevaring og transport af kornet.

For hovedparten af præsterne og degnene var der tale om stærkt svingende leverancer til Nold. Umiddelbart skulle man forestille sig, at dette afspejlede variationer i høstudbytte, men en nærmere analyse viser, at langt de fleste af de involverede bønder – og det drejer sig om mange hundrede personer – leverede den samme mængde byg år efter år. Som et eksempel kan nævnes Peder Jørgensen i Gimlingetorp, der fra 1741

Tabel 2b. Peder Nolds forsyning af byg (antal tdr. og skpr.).

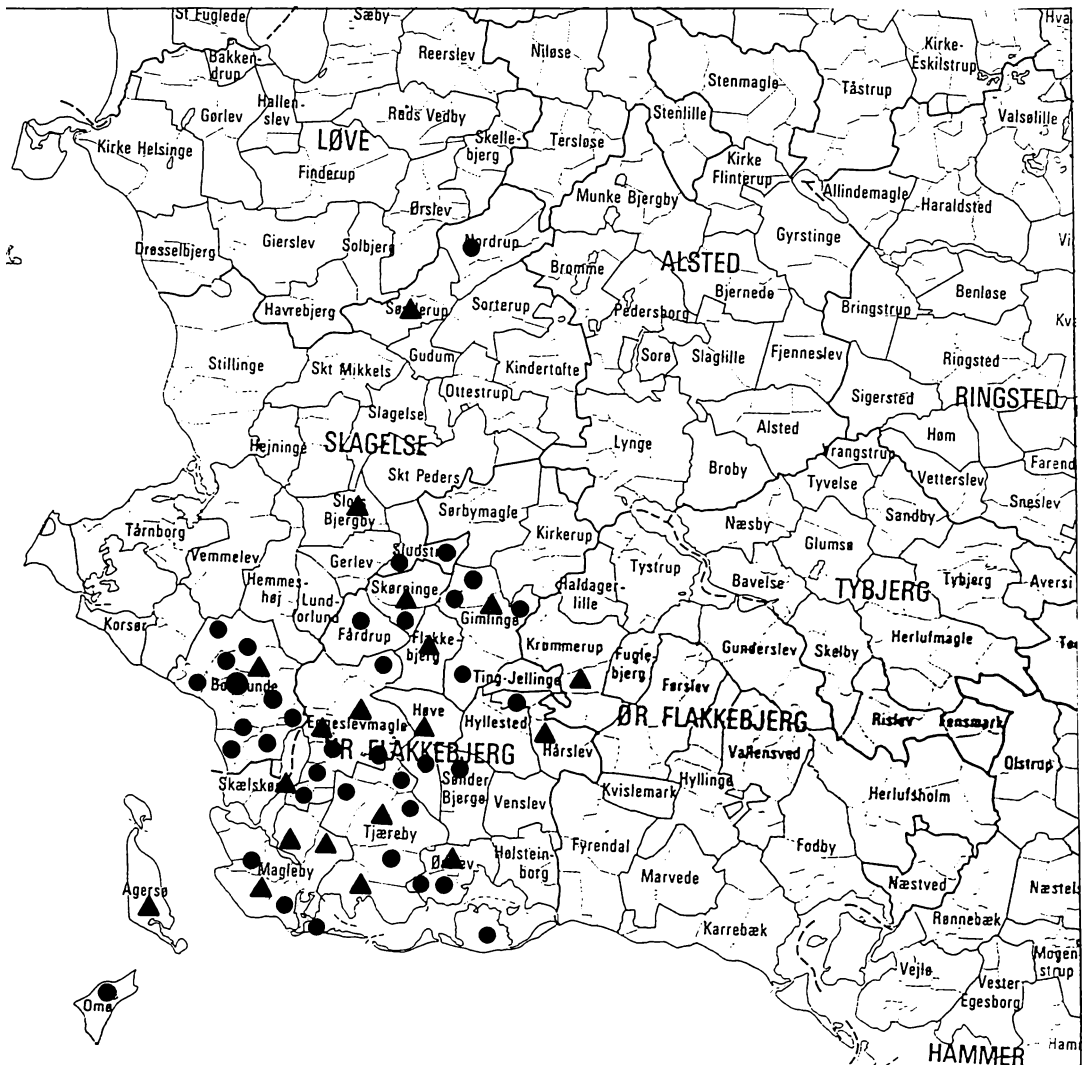
	Fra præster, degne og herredsfoged	Fra godser	Øvrige leverandører samt egen avl
1741/42	214.0	0	202.6
1742/43	395.1	0	189.1
1743/44	379.0	0	236.1
1744/45	370.3	0	470.3
1745/46	455.2	0	352.4
1746/47	409.2	55.2	281.7
1747/48	485.7	28.0	249.3
1748/49	369.4	38.0	191.7
1749/50	300.4	3	320.1
1750/51	447.3	40.0	532.5
1751/52	486.3	0	402.7
1752/53	478.3	389.1	557.2
1753/54	490.4	0	794.1
1754/55	360.2	443.8	661.6
1755/56	403.6	21.0	639.6
1756/57	402.5	109.1	310.0

til 1753 årligt kørte ind til Nolds gård med 2 tdr. 4 skp. tiendekorn for pastor Hviid i Gimlinge. Eller Høve-præsten pastor Suhrs decimant Rasmus Bøyesen i Flakkebjerg, der fra 1745 til 1754 årligt leverede 3 tdr. 5 1/4 skp.

Men det var så langt fra alle tiendeydere, der leverede korn til Nold hvert år. De fleste år sendte pastor Hviid således kun 5–10 af sine decimanter til Nold, men i 1751, 1752 og 1753 var det henholdsvis 46, 44 og 29. Ligeledes skete der en pudsigt geografisk forskydning. I 1740'erne kom næsten alle leverancerne fra bønder i Gimlinge og Gimlingetorp, men i 1750'erne kom de andre landsbyer i sognet med i billedet,

og i 1755–1756 var Vemmeløse totalt dominerende.

En tilsvarende situation med et stærkt varierende antal tiendeydere kan iagttages på de fleste andre præste- og degnekonti, og nogle steder kan man også se en "glidning" mellem landsbyerne i et sogn. Flakkebjerg herredsfogeds konto er derimod præget af stor stabilitet i årene 1741–1748, hvor hen ved 150 bønder fra over 20 lokaliteter – alle inden for 7–8 km.s afstand fra Skælskør – hvert år leverede 1 eller 2, i sjældne tilfælde 3 eller 4, skp. dommerkorn til Nold. Totalt blev det til ca. 40 tdr. byg om året. I 1749 var ordningen imidlertid på retur: Nold modtog kun

Peder Nolds kornleverandører. Trekkanterne markerer bopæl for de embedsmænd og godsadministratorer, der indgik akkord med købmanden om levering af korn i et eller flere af årene 1741-1756. Cirklerne markerer øvrige kornleverandører i samme periode.

6½ tdr., og med en enkelt undtagelse optræder herredsfogeden ikke siden i Nolds kornbøger.

Alt i alt må man sige, at købmanden kun sjældent har modtaget hele præste- eller degnetienden, og ofte har han kun fået en lille brøkdæl. Provst Olivarius' dødsbo fra 1753 viser således, at der til kaldet hørte en præstetiende på 201 tdr. byg.²⁸ Provsten havde forsynet Nold med tiendekorn de foregående fire år, men kun med 23–43 tdr. Ganske vist

kan præsterne og degnene have beholdt noget af kornet selv, men en mere plausibel forklaring må være, at de har benyttet flere købmænd sideløbende. Det samme gælder herredsfogeden, hvis embedsområde var meget større end den ene mil omkring Skælskør. I hans konto savnes der for resten også visse landsbyer inden for Skælskørs nærmeste opland.

En lige så væsentlig pointe er, at tiendeafløsning i form af fler- eller man-

	Kapitels- takst	Kirkekøb	September	Oktober	November	December	Januar	Februar	Marts	April	Maj/juni
1741/42	1.88	1.68	1.16-1.32	1.32-1.48	1.48-1.64	1.48-1.64	1.64-1.68	1.64-1.72	1.64		
1742/43	1.44	1.20	0.74-1.00	1.00-1.20 (1.16)	1.00-1.22 (1.16)	1.08-1.16	1.08-1.16	1.16	1.12	1.00	
1743/44	1.28	1.00	0.80	0.80-0.88	0.80-1.00 (0.88)	0.80-1.00 (0.88)	0.88-0.92	0.88	0.80-0.88	0.80	
1744/45	1.24	0.80	0.56-0.64	0.64-0.72	0.72-0.76	0.72-0.76	0.72-0.76	0.72-0.76	0.74-0.80	0.74-0.80	
1745/46	1.48	1.08	0.64-0.72	0.64-0.76 (0.72)	0.68-0.80 (0.76)	0.80	0.80-0.92	0.88-1.00	1.00-1.04	0.88-1.04 (1.00)	
1746/47	1.80	1.36	0.72-0.88 (0.80)	0.80-0.88	1.04-1.16 (1.08)	1.16-1.20	1.20-1.24	1.16-1.36	1.08-1.36 (1.24)	1.04-1.16	1.16
1747/48	1.36	1.12	0.80-1.00	0.88-1.00	1.00	1.00-1.12	1.02-1.08	1.04-1.08	1.08		
1748/49	1.80	1.64	0.88-1.32	1.32	1.32-1.48 (1.40)	1.40-1.48	1.40-1.48	1.46-1.48	1.48-1.64	1.40	
1749/50	1.24	1.04	0.88-1.00	0.80-1.00 (0.92)	0.88-1.00	0.88-1.04 (0.92)	0.88-1.04 (0.92-1.00)	0.88-0.92	0.72-1.04 (0.80)	0.88	
1750/51	1.04	0.72	0.56-0.60	0.48-0.64 (0.60)	0.60-0.62	0.60-0.64	0.60-0.64	0.60-0.64	0.60-0.64	0.62-0.64	
1751/52	1.24	1.08	0.64-0.72	0.72-0.80	0.88-1.00	1.00-1.08	1.00-1.08	1.04-1.08	1.04-1.06	1.08	1.08
1752/53	1.24	1.04	0.76-0.84	0.76-0.80	0.80-0.86	0.86-1.00 (0.92)	0.88-1.00	0.84-0.92	0.84-0.88	0.84-0.86	0.80-0.84
1753/54	1.20	0.92	0.72-0.80	0.80-0.82	0.76-0.82	0.76-0.84	0.76-0.80	0.76-0.80	0.76-0.80	0.76-0.80	0.80
1754/55	1.16	0.84	0.64-0.76 (0.68-0.70)	0.64-0.80 (0.70-0.72)	0.68-0.76	0.72-0.80	0.72-0.80	0.72-0.80	0.76-0.80	0.80	0.80-0.82
1755/56	1.52	1.12	0.64-0.80 (0.72-0.76)	0.76-0.80	0.84-1.00 (0.92-1.00)	0.88-1.04 (1.00)	1.00-1.08	1.08-1.16	1.04-1.08	1.00-1.04	
1756/57	2.24	1.88	1.00-1.32 (1.16-1.24)	1.24-1.48 (1.48)	1.48-1.64 (1.56-1.64)	1.48-1.64 (1.64)	1.64-1.80 (1.72-1.80)	1.80-1.88	1.72-1.88 (1.80)	1.80-1.82	1.72-1.80

Tabel 3. Bygpriserne 1741-1757. Peder Nolds indkøbspriser sammenholdt med Sjællands stifts kapitelstakster samt Korsør og Antvorskov amters kirkekøb. Alle priser angives i rd. og sk. pr. td. I de tilfælde, hvor der har været store prisudsving hos Nold inden for samme måned, men hvor én eller to priser har været klart dominerende, er denne eller disse angivet i parentes. Enkelte priser, der ligger helt usædvanligt lavt, er udeladt ud fra den betragtning, at der formentlig er tale om varer af meget ringe kvalitet som f.eks. fordærvet korn.

geårige aftaler mellem tiendeydere og tiendetagere om levering af en bestemt mængde korn i skæppen må have været ganske udbredt i Vestsjælland i 1740'erne og 1750'erne. Dette resultat er i klar modstrid med Sigurd Jensens opfattelse.²⁹

Den løbende handel udgør en mindst lige så interessant del af kornbøgerne. Det er nemlig fortrinsvis her, vi finder de store udsving i den totale kornforsyning. Den løbende handel foregik lige fra september til april, ja undertiden maj og juni. Men toppunktet lå helt klart i december og – i lidt mindre udstrækning – januar. Dette stemmer fint med den almindelige antagelse, at bønderne som regel solgte deres korn kort tid efter tærskningen. Det var en nødvendighed for at få penge til skatter og afgifter. Der kunne ellers ofte være store penge at tjene ved at vente med at sætte kornet på markedet til sidst på vinteren. Tabel 3 (s. 193), der angiver Nolds indkøbspriser for byg ved løbende handel, viser dog, at der kun i de færreste af de 16 år var tendenser til prisstigning mellem nytår og forårsmånederne. Sæsonvariationerne for Nolds rug- og havrepriser er langt mindre end for byggen. Til gengæld er der for alle tre kornsorter – men især for de ”dyre“ sorter rug og byg – meget hyppigt tale om store prisforskelle for varer, der blev handlet på samme tid. Dette er et klart vidnesbyrd om de store kvalitetsforskelle, der prægede datidens ofte meget ukrudtsplagede korn.³⁰

En sammenligning mellem Nolds bygpriser, kapitelstaksterne og kirkekøbene for Korsør og Antvorskov amter bekræfter i høj grad Skrubbeltangs resultater, hvorimod Rafners konklusioner om prismønstret før 1760 viser sig uholdbare.³¹ Heller ikke Rumars tese om pludselige korttidssvingninger kan bekræftes. Det fremgår af tabel 3, at kirkekøbet for byg udgjorde 67–90 % (i gennemsnit 80 %) af kapitelstaksten, og at Nolds priser i februar (altså den må-

ned, hvor kirkekøbet blev fastlagt) lå på 90–95 % af kirkekøbet – dvs. næsten identisk med kirkekøbet, når man tager højde for, at denne takst også må være beregnet med topmål. I to af de udprægede lavprisår – 1750/51 og 1753/54 – kom Nolds priser dog ned på 85 % af kirkekøbet. I februar 1751 tilbød han således en bygpris, der kun var godt 60 % af kapitelstaksten. I højprissæsonen 1741/42 var Nolds priser til gengæld oppe på omkring 90 % af kapitelstaksten.

Det skal også bemærkes, at der i årene 1745/46, 1746/47 og 1755/56 spores en helt anderledes prisudvikling i kirkekøbet og hos Nold end i de sjællandske kapitelstakster. Derimod stemmer det sydvestsjællandske billede godt med kapitelstaksterne for Fyn og Lolland-Falster. Resultatet er knap så overraskende, når man betænker det københavns-orienterede grundlag for fastsættelsen af de sjællandske kapitelstakster.

Hvad rugen angår, udgjorde kirkekøbet i gennemsnit ca. 75 % af kapitelstaksten, idet afstanden mellem de to takster varierede fra 24 til 72 sk. pr. td. Det er vanskeligere at udtale sig om Nolds priser, da de er så fåtallige. Men det er tydeligt, at afstanden mellem hans rugpriser og kirkekøbet gennemgående var større end den tilsvarende afstand for byggen. I 14 af de 16 år havde han februarpriser, der udgjorde bare 55–70 % af kapitelstaksten. Når købmandens rugpriser relativt lå så meget lavere end bygpriserne, hænger det sandsynligvis sammen med, at rug i langt mindre grad var en handelsvare i Sydvestsjælland.

For havrens vedkommende lå Nolds priser i de fleste år på 60–75 % af kapitelstaksten, men svang sig dog i højprisårene 1741/42 og 1756/57 op på ca. 90 %. Til gengæld var Nolds priser ganske moderate i tre andre år med højt prisleje: 1748/49, 1752/53 og 1755/56.

Indkøbspriserne ved kornakkorder er

Krebsehuset, ca. 3 km øst for Sorø, fik kongelig bevilling som kro i 1735. Peder Nolds hovedbog viser imidlertid, at kroen eksisterede adskillige år forinden. Trods den relativt store afstand mellem Sorø og Skælskør havde kromanden Peder Hansen meget nære forbindelser til Nold, der solgte ham vin, brændevin, krydderier m.m. Ofte blev varerne leveret i Kongskilde mølle sydvest for Sorø. Mølleren var også en af Nolds meget stabile handelskontakter. Foto Flemming Jensen.

kun oplyst i få tilfælde, og de svarer da ganske godt til de samtidige priser ved løbende handel.

Til slut et par ord om Peder Nolds kornsalg. Norge og Flensborg var de helt store aftagere af købmandens kornprodukter. Skippers navne anføres ofte, og flere steder omtales deres ”føring“, dvs. den mængde korn, som de måtte have med og sælge på egen hånd; det drejede sig gerne om 6–7 tdr.

Enkelte år har Nold også gjort noter om salgsprisen, og det er da muligt at gøre et skøn over fortjenesten. Hvis det bortsolgte korn er blevet opkøbt kort forinden, har købmanden kunnet hjemtage fortjenester på ca. 15–30 %. Om salget i 1743/44 og 1744/45 får vi oven i købet at vide, at Nold akkorderede 4 sk. over kirkekøbet med en af sine faste skipper i Flensborg. Akkorden i 1744

blev indgået i oktober, altså længe før kirkekøbets fastsættelse. Men ud fra den betragtning, at kirkekøbet næsten altid lå højere end indkøbsprisen, kunne han alligevel regne med en pæn fortjeneste. I det konkrete tilfælde tyder det på, at avancen blev lige omkring 20 %. Akkorden blev nemlig fraveget, så den reelle salgspris blev 8 sk. over kirkekøbet.³²

Jonas Lund, Slagelse

I modsætning til Peder Nold har Slagelse-købmanden Jonas Lund (f. ca. 1752) efterladt sig en anselig skiftesag, og herfra er der udskilt hele fem handelsbøger: Den ca. 800 sider store ”kassabog“ (reelt hovedbog), der dækker næsten hele hans virketid som købmand

(1783–1809); en kladdebog for de sidste fem leveår (1805–1809); to hovedbøger (1789–1809), der belyser kreditrelationerne til vareleverandørerne i København, Norge, hertugdømmerne, Nordtyskland og Balticum; samt en kornbog, der dækker perioden 1800–1808.³³ Lunds handelsbøger giver usædvanligt gode muligheder for at få et indblik i en provinskøbmands handelsvirksomhed i tiden omkring 1800. Men man kan beklage, at nogle af bøgerne fra hans ældre tid er gået tabt. Dette gælder bl.a. kornbogen fra tiden før 1800.

Næringstaksterne, der er en del af byskatteligningerne, viser, at Lund lige fra 1780'erne til sin død hævdede sig blandt de fem største købmænd i Slagelse, men han nåede aldrig at komme helt til tops.³⁴ Også hvad antallet af tjenestefolk angår, placerede Lund sig på linie med de andre større købmænd i byen. Vi kan følge udviklingen i byens ekstraskattemandtal, der foreligger for næsten hvert eneste år fra 1762 til 1812 og medtager alle ikke-militære personer, der var fyldt 12 år.³⁵ I etableringsårene nøjedes Lund med en eller to tjenestepiger, men i 1786 fik han en læredreng, og fra omkring 1790 til sin død holdt han til stadighed fire–seks (i korte perioder endda otte) ansatte.

Jonas Lund hørte ikke til de største jordejere i byen, men hans jord (17 tdr. 5 skp. land) var samlet i et vænge, der oven i købet lå særdeles fordelagtigt i forhold til købmandsgården. Han ser ud til at have haft et pænt udbytte af jorden. I kornbogen er der ret fyldige, om end temmelig rodede, regnskaber over dyrkningen 1800–1803, og de viser foldudbytter på 5–6 for havre og 8–9 for byg. I 1803 kunne han indhøste 65 tdr. byg, 27 tdr. havre og 19 læs hør til en samlet værdi af 384 rd. 64 sk. Ganske vist skulle der bruges 45 rd. 64 sk. til såsæd, 34 rd. 29 sk. til tærskeløn (Rasmus Tærskemand fik 24 sk. pr. tønne samt en pægl brændevin og en kande øl om dagen) og 40 rd. til *Høstfolk etc.*,

men købmanden kunne alligevel, når alt blev gjort op, stikke 256 rd. til side.³⁶

Det synes i det hele taget, som om Lund havde god forstand på at tjene penge – og på at holde på dem. Hans dødsbo kunne opvise aktiver på næsten 42.000 rd., mens passiverne kun beløb sig til godt 3.000 rd. Vel skal aktivernes størrelse ses i lyset af det oppustede prisleje under Napoleonskrigene, men alligevel... Det er især bemærkelsesværdigt, at Lund efterlod sig en række obligationer til en samlet værdi af 10.000 rd.; det er meget usædvanligt for en provinskøbmand på dette tidspunkt.³⁷ Den økonomiske situation var så favorabel, at Lund et år før sin død kunne oprette et testamente, hvor han rundhåndet delte ud til børn og svigerbørn. Også tjenestefolkene blev betænkt. Sophie Nielsdatter, der havde været i huset siden 1797, heraf de sidste syv år som husbestyrerinde, fik 400 rd. til bryllupsudstyr m.v. samt *vores Skjælderie som her hænger i dette Værelse ... tilligemed den Sæng ieg har ligget i og er død i, og dertil 3de pr Hørlærrets Lagen*. De to bodfolk måtte nøjes med den akkorderede løn (40 rd. hver om året), *endeel af mine Gangklæder samt hver en liden Reise Douseur i det mindste af 10 rd. ... Og hvad mine øvrige Tienneste Folk angaaer, da findes hver for sig deres Aarlige Accorderte Løn antægnat paa en liden Notice i en liden dertil hørende Bog som ligger i det gamle Chatoll i den øverste Skuffe paa høyre Haand*.³⁸ Jo, Lund havde skam orden i sagerne, og dette indtryk forstærkes, når man gennemgår resten af skiftesagen samt købmandsbøgerne. Lund var også særdeles nidkær med hensyn til indkrævning af udestående gæld. Der er mange eksempler på, at han adskillige år i træk udsendte nytårsregninger til kunder, der skyldte endog ganske små beløb. Dog opgav han som regel, hvis kunden ikke havde reageret på femte eller sjette henvendelse... Ved skifteforvalternes gennem-

Jonas Lunds kornleverandører. Trekkanterne markerer bopæl for dem, der indgik akkord med købmanden om levering af korn i et eller flere af årene 1800-1808.

gang af købmandsbøgerne blev der kun fundet 130 debitorer, og det er et usædvanligt lavt tal for en købmand af Lunds format. Ydermere havde ca. 60 % af debitorerne en mikroskopisk gæld på mindre end 2 rd. Nogle af disse havde ellers hvert år købt for mange hundrede rd. hos købmanden.

Jonas Lunds "kassebog" viser, at over 1.000 personer modtog handelskredit fra ham i løbet af de 25 år. At dømme efter kreditkundernes geografiske for-

deling lå Lunds primære opland i landsbyerne lige nord og vest for Slagelse (Lille Valby, Holmstrup, Hejninge, Landsgrav m.fl.), og det harmonerer fint med, at købmanden boede i den vestlige del af Slagelse. Men Lund havde også et stort antal kreditkunder i Løve herred mellem Slagelse og Tissø, og i det hele taget havde Slagelse-købmændene ikke så megen konkurrence fra andre købstæder i dette område.

I kornbogen er der registreret i alt 19

personer, med hvem Lund indgik akkorder. Antallet af akkorder pr. år varierer fra 0 til 9 og den totale akkorderede kornmængde fra 0 til 435 tdr. Det er ikke muligt at afgøre, hvor stor købmandens samlede kornforsyning har været, men der er rimelig grund til at tro, at om ikke alle, så i alt fald langt de fleste og vigtigste akkorder er medtaget.³⁹ Under alle omstændigheder viser de utallige små notitser om udgifter til påske-, pinse- og juleoffer til kirkens betjente og *Nyt Aars Contingent* til lægen, barberen, hårskæreren, posten, musikanten, politibetjentene m.fl., at Lund var meget omhyggelig med at notere sine indtægter og udgifter.

Over halvdelen af Lunds kornaftaler var éngangsaffærer. Dette gælder således fem af de seks akkorderende præster. Blandt disse finder vi for resten præsterne i Skørpinge og Høve; deres forgængere havde 50 år forinden været faste leverandører til Peder Nold.

Den eneste "trofaste" præst var Lars Chr. Dan i Gierslev sogn en halv snes km. nord for Slagelse. Fra 1800 til 1802 sendte han hvert år ca. 10 gårdmænd fra Løve og Gierslev ind til købmand Lund. Tilsammen udgjorde de dog kun halvdelen af decimanterne i de to landsbyer, og den tredje landsby i sognet, Knudstrup, savnes helt på præstens "kornkonto". Købmanden så heller ikke meget til præstegårdens egen avl. I en indberetning om sognekaldets beskaffenhed og indkomster (dateret 1802) citerer pastor Dan ellers sin forgænger for, at præstegården efter udskiftning og jordforbedring var kommet op på en avl på 300–400 tdr. *af alle Slags, og dette har gjort, at Tienden kunde anvendes til Penge, og endog sælges af Gaardens Avling...*⁴⁰

Lunds "kassebog" afslører, at pastor Dan var en såre flittig kunde i årene 1800–1803. I 1800 er han f.eks. noteret for 24 køb. Det drejer sig om så forskellige varer som bergensfisk, salt, tjære, sort silke, porcelænstillerkener,

skrivepapir, vin og brændevin (hvor flaskerne og kassen blev leveret tilbage og godskrevet!) og kirkeoblater (1.000 stk. i både 1800, 1801, 1803 og 1806). Sammenhængen mellem kornhandelen og præstens varekøb fremgår tydeligt af "kassebogen", og Dans kreditkøb svinde da også betydeligt ind i 1804 for helt at ophøre i 1806. Dette udelukker selvfølgelig ikke, at præsten kan have fortsat som kontantkøbskunde, men det virker mere sandsynligt, at han har fundet sig en anden købmandsforbindelse.

Blandt Jonas Lunds akkordtagere finder vi også tre af pastor Dans sognebørn: To selvejere (arvefæstere?) og en kommunitetsbonde. Største leverandør var selvejeren Lars Jørgensen (ca. 55 tdr. land), der stod for 51 tdr. byg i 1800 og 12–23 tdr. i 1802–1804. Jørgensen havde også fast konto i "kassebogen". Kontoen strækker sig over hele 15 år, men mange år ses der kun et eller to kreditkøb.

Mere bemærkelsesværdig er Hans Hansen i Jernbjerg, der var arvefæster under Sorø akademi (Brorupgård). Den 7. oktober 1800 indgik han akkord *om alt det Byg hand kand sælge*, og det viste sig at blive 61 tdr. De følgende to år præsterede han henholdsvis 75 og 88 tdr. Og som om dette ikke kunne være nok, leverede han 1801/02 tillige 20 tdr. havre, 12 tdr. rug og 5 3/4 tdr. hvede. Kornleverancerne i 1801/02 og 1802/03 måtte fordeles over en halv snes kørsler, og i 1801/02 fik Hansen et udestående på hele 340 rd. Man skulle tro, at han benyttede lejligheden til at købe varer for i alt fald nogle af pengene, men det var ikke tilfældet, og i det hele taget er han kun noteret for ét eneste køb i kassebogen: 1 skæppe stenkul i 1797! Hansen modtog heller ikke – som visse andre akkordtagere – penge på forskud; nej, han ventede med at få betaling, indtil den sidste portion var leveret.

Man kunne fristes til at tro, at Hansens korn ikke bare kom fra ham selv,

men at også de to andre gårdmænd i Jernbjerg var involveret. Men hvorfor skulle Hansen først opkøbe de andres korn for derefter at videresælge det til købmanden? Jernbjerg ligger kun 3 km. fra Slagelse, og naboerne kunne sagtens levere det selv. En anden mulighed var, at Hansen havde fæstet landsbyens kirketiende og leverede den in natura. Dette er imidlertid heller ikke tilfældet.⁴¹

Det er da heller ikke utænkeligt, at Hansen selv har været i stand til at kaste så meget korn på markedet. Hans gård blev i 1803 overtaget af en ny arvefæster, og ved denne lejlighed anføres det, at bygningerne var i god stand, og at der var lagt 17 tdr. byg, 15 tdr. havre og 8½ tdr. rug i jorden. Det er ca. 50 % mere end Peder Sørensen i nabolandsbyen Havrebjerg, der ifølge Karen Schousboes beregninger var i stand til at sælge ca. 50 tdr. korn om året i perioden 1800–1810.⁴² I denne forbindelse er det værd at bemærke, at arvefæsteordningen fritog Hansen for at erlægge naturalieafgifter til godset, men han skulle til gengæld i en årrække betale værdien af 8½ tdr. rug, 8½ tdr. byg og 8½ tdr. havre.⁴³

Ud over præsterne og bønderne havde Jonas Lund også flere leverandører blandt købstadsbefolkningen. Der skal knyttes en bemærkning til to af dem. Niels Habakuk Crone hørte til ”noget-for-noget“-typen. Han var felbereder, og Jonas Lund forsynede ham med råvarerne bede- og værskind foruden diverse dagligvarer.

Mere iøjnefaldende er borgmester, kancellisekretær Jørgen Mandix' handelsmønster. I hvert af årene 1800–1804 leverede han præcis 60 tdr. byg. ”Kassebogen“ viser, at ordningen allerede eksisterede i 1799, og den kan have været af endnu ældre dato. Under alle omstændigheder dukker Mandix op i ”kassebogen“ i januar 1797, og det sker med manér! Den fuldstændige fortegning over de første fire måneders 39

kreditkøb lyder således: 68 flasker rødvin, 10 flasker gammel vin, 1 pot ung vin, 6 potter dansk brændevin, 78 pægle akvavit samt 30 pægle og 5 flasker rom!⁴⁴ Langsomt blev repertoire udvidet. I marts 1798 finder vi 1½ anker *gott Øll* og i maj sågar både brunrødt og tjære. Siden ses også lidt jern og tekstiler i ny og næ, men de våde varer stod stadigvæk øverst på ønskesedlen. I 1801 skete der imidlertid et drastisk fald i købelysten, og i 1803 – et år før den sidste kornakkord – ophørte kontoen totalt.

Vel vidende, at en konto i en hovedbog ikke siger den fulde sandhed om kontakten mellem købmand og kunde, tør man nok bruge Mandix som et – ganske vist outreret – eksempel på, at intensiteten af handelsforbindelser kunne undergå dramatiske ændringer, at en kunde kunne frekventere flere købmænd på samme tid, og at en købmand kunne bruges på mange forskellige måder. Det forekommer i hvert fald højst besynderligt, hvis Mandix' husstand skulle have dækket forbruget af kolonialvarer ved *kontanthandel* hos Lund, samtidig med at alkoholkontoen løb fa-retruende i vejret.

Jonas Lund foretog kun beskedne kornopkøb fra omegnens godser. Forvalterne på Løvegård, Gyldenholm (ca. 10 km. sydøst for Slagelse) og Ødemark (ca. 10 km. mod nordøst) havde dog enkelte år leverancer fra 36 til 172 tdr. Til gengæld havde købmanden i årene 1800–1802 en ganske interessant kontakt på Ringstedkanten. I disse år sendte forvalteren på den lille herregård Mørup næsten alle sine gårdmænd i Bringstrup og Sigersted (4–5 km. vest for Ringsted) til Slagelse med hver 3–6 tdr. byg, svarende til ca. halvdelen af landgilden.⁴⁵ Ordningen ophørte antagelig i forbindelse med, at godset skiftede ejer i 1803. Hvorfor forvalteren valgte at benytte en købmand i Slagelse frem for i Sorø eller Ringsted, må stå hen i det uvisse. Personlige forbindelser

kan spille ind, men det er også muligt, at Lund kunne tilbyde en bedre pris.

I modsætning til Nolds kornbøger indeholder Lunds kornbog næsten altid oplysning om den akkorderede pris, og i en del tilfælde angives tidspunktet for akkorden også. Aftalen blev normalt indgået i september eller oktober, og langt de fleste leverancer fandt sted fra november til januar. Undertiden blev en akkord suppleret med en ny i begyndelsen af det nye år, men der er flere eksempler på, at forårsakkorderne var vanskelige at opfylde. Det samme gælder for enkelte af efterårsakkorderne. Det mest grelle eksempel er pastor Dahl i Havrebjerg, der i november 1800 lovede at levere 100 tdr. *Reent, Sundt* byg, men kun magtede at præstere 8 tdr. En sjælden gang hændte det også, at der blev leveret en anden kombination af kornsorter, end det var aftalt. Ligeledes forekom det, at prisen blev anderledes end aftalt. Det skete således i 1800, hvor Mørup-byggen blev betalt med 3 rd. 40 sk. pr. td., dvs. det samme som kapitelstaksten. Akkorden lød ellers på 1 mk. (= 16 sk.) under kapiteltakst. Denne akkord er så afgjort den hyppigst forekommende i kornbogen, og der er derfor ikke så voldsomme prisvariationer inden for det enkelte år. Dog kan det bemærkes, at felbereder Habakuk måtte finde sig i at blive betalt 2–3 mk. under kapitelstaksten, og at Mandix' og Lunds aftale åbenbart indebar samme pris (3 rd. pr. td.) for alle årene. Borgmesteren har formentlig ærgret sig over denne ordning, for den betød, at han de fleste år blev betalt ca. 1 mk. dårligere end hovedparten af de øvrige sælgere.

Marcus Lauritzen, Korsør

Det var meget almindeligt, at Slagelse-købmænd lejede pakhuse hos købmænd i Korsør. Jonas Lund var ingen undtagelse. Han opbevarede sine varer hos

Marcus Lauritzen. Ellers havde de to mænd tilsyneladende ikke meget med hinanden at gøre. Lauritzen optræder i alt fald kun få steder i Lunds "kassebog".

Set fra Lauritzens synsvinkel har Jonas Lund sikkert ikke synet af ret meget. For Lauritzen havde mange jern i ilden. Han var en rigtig matador. Lauritzen, der blev født i Skanderborg ca. 1737, tog borgerskab i Korsør 1771, og allerede få år efter placerede han sig som en af de førende købmænd. Efter næringstaksterne at dømme nåede han sit højdepunkt i første halvdel af 1780'erne, hvor han rangerede fire gange så højt som de andre større købmænd. På samme tid havde han 16 ansatte, hvad der svarede til ca. 10 % af alle tjenestefolk i byen. Ved sin død i september 1795 "nøjedes" han med otte.⁴⁶

Lauritzen var ubestridt den største grundejer i Korsør. Brandtaksationen fra 1791 oplyser, at han på dette tidspunkt ejede 15 af købstadens 210 ejendomme, og den samlede taksationssum udgjorde 20.990 rd., svarende til 16 % af byens totale vurderingssum (kirken iberegnet!).⁴⁷ Han rådede over hele tre store gårde, deriblandt det statelige gæstgiveri "Kongegården", en vindmølle og en række små lejevåninger. I 1792 overtog han desuden tre småhuse og indrettede dem i tidens stil til arbejdsanstalt med spindeskole.⁴⁸ Han var også stærkt involveret i større offentlige arbejder. I 1785 påtog han sig f.eks. at reparere magasinbygningen på Korsør fæstning; denne bygning blev fortrinsvis brugt til oplagring af korn til offentligt forbrug.⁴⁹

Lauritzen var tillige byens suverænt største jordejer. 100 tdr. land blev det til, fordelt på hele 26 åse. Det drejede sig om 22 % af den samlede bymark.⁵⁰ Det sidste år var mere end 40 % af jorden dog bortforpagtet. De mange regnskabsbilag i det omfattende dødsbo kaster et lille glimt ind over den praktiske

En sand matador har behov for en ordentlig bolig! Korsør-købmanden Marcus Lauritzen havde sit domicil i en gæstgivergård, der blev bygget i 1761 af byens daværende storkøbmand, Rasmus Langeland. Ejendommen er kendt under tilnavnet "Kongegården". Det formodes, at navnet skyldes de mange kongelige besøg i tidens løb. Foto Flemming Jensen.

side af landbruget. Således fremlagde bonden Henrik Hansen i nabolandsbyen Tårnborg en regning på 6 rd. for at have pløjet Lauritzens marker i seks dage i 1793 – et af de mange eksempler på, at omegnens bønder tjente på serviceydelser for købstadsbefolkningen – daglejerkonen Barbara Hansdatter krævede 7 rd. 81 sk. for 85 korn- og høhøstdage i løbet af fire år, og hyrden på Halsskov ville have 2 rd. 24 sk. for at have passet på 10 malkekøer, 3 tyre, 3 spædekælve, 7 får og 16 svin.⁵¹

Man kunne forvente, at en købmand af dette format ville have store skibsbesiddelser, men listerne over aktiver omfatter kun tre mindre fartøjer i indenlandsk sejlads. En nærmere undersøgelse viser imidlertid, at Lauritzen også red med på "den florissante bølge". I 1782 købte han brigantinen *Fortuna* på

68½ kommercelæster, og året efter blev den sendt på togt til Vestindien.⁵² Det viste sig hurtigt, at Lauritzen havde spændt buen for højt, men Morten Qvistgaard til Gerdrup og Lyngbygaard kom ham til undsætning. I marts 1783 indgik de en aftale, der var særdeles favorabel for Lauritzen. Godsejeren købte skibet, men accepterede at dele alle indtægter og udgifter lige over med købmanden. Til gengæld påtog Lauritzen sig alt det administrative arbejde, men det betød også, at det var ham, der i første omgang indhøstede hele fortjenesten. Ved sin død havde han endnu ikke foretaget afregning for det sidste togt (marts 1793-september 1794), så Qvistgaard var ikke sen til at indfinde sig hos skifteforvalterne med regnskabet for rejsen. Fortuna havde aflagt besøg i Wolgast, Hull, Lissabon, Genua,

Palermo, Girgenti, Cadix og Hamburg. Trods store udgifter til proviant, reparation, assurance m.v. havde rejsen indbragt et overskud på ca. 1.300 rd. Men Lauritzen havde så sandelig også behov for penge. Skiftesagen taler nemlig sit meget tydelige sprog om, at købmanden var hårdt i klemme i de sidste år, og i de allersidste måneder fik han hele tre gældssager på halsen. Skiftesagen, der først sluttede i 1799, indeholder fordringer på over 50.000 rd. Aktiverne blev beregnet til 17.579 rd., men den reelle værdi må have været langt højere, da nogle af ejendommene blev bortauktioneret langt under vurderingssummen, ligesom boopgørelsen kun medtager de udestående, det var lykkedes at indkræve.⁵³

Hvorfor gik det så galt? I et brev til en af sine handelspartnere den 4. januar 1795 angiver Lauritzen selv "det islandske eventyr" som hovedårsag til miseren. I 1786 var handelen på Island givet fri til alle undersætter under den danske konge. Det var mestendels københavnske og – i lidt mindre grad – norske og holstenske købmænd, der benyttede sig af muligheden, men i 1788 eller kort derefter etablerede Lauritzen et faktori på øen, hvortil han importerede et bredt sortiment af varer spændende fra korn, salt og jern til tobak, tekstiler og fiskegrej. Returladningen bestod fortrinsvis af fisk, uld og fårekød. I november 1793 blev faktoret og alle varerne afhændet til den københavnske købmand Frederik Lynge.

Men tilbage til Sydvestsjælland. Det er ikke muligt at skaffe et totalt overblik over Marcus Lauritzens opland, eftersom der kun er bevaret en ekstrakt af hovedbogen over købstadskunder, embedsmænd og godsejere m.fl., men ingen notater om bondebøgernes indhold. Hovedbogsekstrakten viser dog klart, at Lauritzen havde handelsforbindelser over hele Vestsjælland, og der er en del gengangere fra Jonas Lunds handelsbøger.

De indkomne fordringer viser, at Lauritzen i det sidste leveår opkøbte mere end 5.000 tdr. korn, og hans totale kornforsyning har uden tvivl været væsentligt større.

Vi møder kun fem bønder blandt "kornkreditorerne", og ingen af disse krævede betaling for mere end 11 tdr. korn.

Det kunne de fire købmænd – tre fra Slagelse og en fra Korsør – bestemt ikke nøjes med. Af disse påkalder Korsørkøbmanden Poul Berg sig størst interesse. Han havde i flere år forsynet Lauritzen med langt over 100 tdr. korn.⁵⁴ Han havde også næsten hver måned i fire år solgt alle mulige forskellige slags varer til Lauritzen, og Bergs samlede fordring løb derfor helt op i 3.295 rd. Men der må også være gået mange ydelser den anden vej, for i Lauritzens hovedbog var Berg noteret for 2.188 rd. Det ser bl.a. ud til, at Berg hyppigt har fragtet varer på Lauritzens fartøjer. Relationen mellem de to kan tjene som et eksempel blandt mange på, at nærtboende købmænd i vid udstrækning bistod hinanden med varer og ydelser. Det var en hensigtsmæssig ordning, der gjorde, at den enkelte købmand undgik at binde meget stor kapital i varelagre for at undgå varemangel i tider med knaphed.⁵⁵

Der var mange store konti i Lauritzens hovedbog, og flere kunder fik tydeligvis en slem overraskelse, da de blev præsenteret for beløbet. En af dem var degnen P. C. Bruun i Tårnborgh, der svarede igen med følgende ord: *I Anledning af Deres Velbyrdigheds mig tilstillede Skrivelse ... om at være skyldig... 73 rd. 3 mk. 4 sk. for bekomne Vahre i Aarene 1793, 94 og 95, kand jeg icke uden største Beundring, berette..., at det falder mig gandske besynderligt, at den afdøde icke har afskrevet meere paa denne Gield end 9 Td. Byg... – og så følger en redegørelse for Tårnborgh-bøndernes leverance af degnekorn de pågældende år. Den beløb sig i alt til 35 tdr. byg til en*

Juni		1 ^{ste} 1795	
3 ^{de}	4 fra Nielsenhavn	2	10
4	4 ^{de} Ditto, og fra Altona	1	6
7	1 fra Altona		12
	2 fra Nielsenhavn, og fra Sorø, og fra Slagelse		
	3 fra Altona, og fra Sorø		
	1 fra Altona	3	6
10 ^{de}	3 fra Altona, og fra Slagelse	1	6
11 ^{de}	1 fra Altona		12
14	2 fra Altona, og fra Sorø og fra Altona, og fra Altona	1	10
17	1 fra Altona, og fra Sorø	10	10
21	3 fra Altona, og fra Altona og fra Altona	4	10
24	1 fra Nielsenhavn		6
25	1 fra Altona	1	8
28	2 fra Nielsenhavn, og fra Altona og fra Sorø, og fra Altona og fra Altona		11
	3 ^{de} 5 ^{de} 2 ^{de}		
	Januarii	5	5
	Februarii	6	2
	Martii	5	5
	Aprilii	9	3
	Maii	6	2
	Juni	3	5
	Julii	2	4
	Aug. vintskovmande	39	4
	Sept. id. fra Altona	4	6
	10 ^{de} Ditto, og fra Altona	2	2
	1 fra Altona Ditto	1	2
	1 fra Altona Ditto	3	
	1 fra Altona Ditto	4	
	6 ^{de} Altona	50	2
	Corroy, Bach, Contoir	14	
	December 1795		
	Ayer Sam		

Blandt de mange papirer i Marcus Lauritzens skiftesag ligger der en specificeret fordring fra postmester Dam i Korsør. Regningen drejer sig om breuporto- og avisudgifter i 1795. Det fremgår, at Lauritzen abonnerede på Københavns Adresse-Contoirs Efterretninger, Iversens Fyenske Avis, Altonaischer Mercurius samt en avis fra Hamburg. Skifter fra andre Korsør- og Slagelse-købmænd tyder på, at det var almindeligt, at egnens købmænd abonnerede på mindst to af disse aviser. Postmesterens regning viser også, at Lauritzen afsendte eller modtog breve næsten hver eneste dag, og den giver hermed et lille indtryk af, hvor meget korrespondance, der var forbundet med at være en stor provinskøbmand i slutningen af 1700-tallet.

værdi af 76 rd. 48 sk.⁵⁶ Men alligevel omfattede den kun en fjerdedel af sognets gårde.

Lauritzens skifte indeholder ellers så godt som ingen oplysninger om opkøb af præstetiende eller degnekorn. Derimod bestod en stor del af godsernes kornleverancer af tiendekorn. Forvalteren på Antvorskov fremlagde således en regning vedrørende tiende fra Lundforlund, Gerlev og (Slots) Bjergby sogne (3-7 km. syd for Slagelse). Navnelisten viser, at praktisk taget alle gårdmændene i de tre sogne havde deltaget i transporten. Det er påfaldende, at gård-

mændene i Lundforlund alle afhændede 10 tdr. byg, mens bønderne i de andre sogne nøjedes med 3-4 tdr. Sandsynligheden taler for, at Antvorskov gods ikke blot har forpagtet kirke- og kongetiende, men også præstetiende i Lundforlund. Denne formodning bestyrkes af, at Lundforlund og Gerlev sognes præstetiende i 1802 udgjorde i alt 124 tdr. byg (eller ca. 3 tdr. pr. gårdmand) foruden en smule rug og havre.⁵⁷

Trods beliggenheden nordøst for Slagelse havde Ødemark endog meget fine handelsforbindelser til Marcus Lauritzen, og i 1794/95 aftog købmanden ca.

Korn Vahrer. Men tiden gik, Boller fremsendte den ene rykker efter den anden, og Lauritzen gav det ene henholdende svar efter det andet. Én gang berettede han, at havren var ved at blive solgt i England, ved en anden lejlighed fortalte han om en havretransport til Amsterdam, der meget snart ville kaste penge af sig. Til sidst – i et brev, dateret 4. april 1795! – finder vi denne lidt bitre bemærkning fra købmanden: *Imidlertid formoder min Ven ikke har nødig at være forlægen for Penge siden de i aar har holdt deres Kornvahrer til Freisleben for saa godt Kiøb...* Forpagteren havde åbenbart, klog af skade, valgt at afsætte det næste års høst til en købmand i Ringsted.⁵⁹

Naturligvis – fristes man næsten til at sige – leverede Morten Qvistgaard også masser af korn til Lauritzen. Hans fordring omfatter alle fire kornsorter, deriblandt en samtidig leverance af hovedgårds- og landgilderug. Hovedgårdsavlens kostede 24 mk. pr. td., landgilderugen 21 mk.⁶⁰ I øvrigt blev rugen slet ikke sendt til Korsør, men afskibet fra Skælskør, der ligger mere centralt i forhold til godset. Skælskør-købmændene har uden tvivl følt sig godt fornærmede over den slags transaktioner.⁶¹

Marcus Lauritzens skiftesag indeholder ikke nær så mange prisoplysninger som Nolds og Lunds kornbøger, og der er også forbundet en del problemer med at anvende Lauritzens priser. Mange steder er det således ikke muligt at skelne mellem hovedgårdskorn og tiende- eller landgildekorn. Alligevel er det tydeligt, at Lauritzen – i alt fald under visse omstændigheder – var villig til at give relativt højere priser end Lund. Men det er også kun naturligt, når Lauritzen ønskede at tiltrække kunder fra et større opland. Mens det hørte til de absolutte sjældenheder, at Lund gik højere op end 1 mk. under kapitelstaksten, indeholder Lauritzens skiftesag flere eksempler på, at forårs- og sommerleverancer af tiende- og land-

gildekorn blev betalt 1 mk. over kapitelstaksten. Men ofte holdt han sig 1 mk. under kapitelstaksten (det gælder bl.a. ved leverancer af landgildebyg, -rug og -havre fra det ret fjerntliggende Sorø Akademi) eller sågar 2 mk. under (som f.eks. ved det ovennævnte tiende-korn fra Antvorskov gods).

Holsteinborg og Fuirendal godser hørte så afgjort til blandt Lauritzens vigtigste handelspartnere. I det fælles godsarkiv findes der en omfattende korrespondance mellem greven, Heinrich Holstein (d. 1796), der boede i Holsten, og de skiftende forvaltere på de to sjællandske godser.⁶² Der er derfor usædvanligt gode muligheder for at studere, hvordan handels- og forsynings-situationen så ud fra godsadministrationens synsvinkel. Brevene giver et meget negativt billede af købmændene i *de smaae Kiøbstæder*. Der lyder gentagne klager over købmændenes lave indkøbspriser, som navnlig skulle gå ud over bønderne.⁶³ Købmændene var heller ikke særligt villige til at betale med det samme; de foretrak at vente til nærmestkommende juni termin.⁶⁴ Og ofte krævede de tillige at levere varer som modydelse for kornet. Men de materialer, som købmændene kunne tilbyde, var ikke altid tilfredsstillende. F.eks. lyder der beklagelser over, at det hverken i Korsør eller Næstved var muligt at opdrive ordentligt tømmer til bjælker. Dette måtte i stedet hjemskrives fra København.⁶⁵ Men det værste var, at man ikke kunne stole på købmændenes likviditet, *da Omstændighederne hos disse Folk ere svage, ja existerer Dødsfald, faaer man slætt intet*.⁶⁶

Som kontrast til de lokale købmænd fremhæves Ærøskipperne gang på gang. Disse skippere, der først og fremmest kom fra Marstal, stod i slutningen af 1700-tallet for en meget stor del af korntransporten mellem Sydvestsjælland og Hertugdømmerne. De aflagde imidlertid ikke bare visit i købstadshavnene, men var også flittige til at besøge

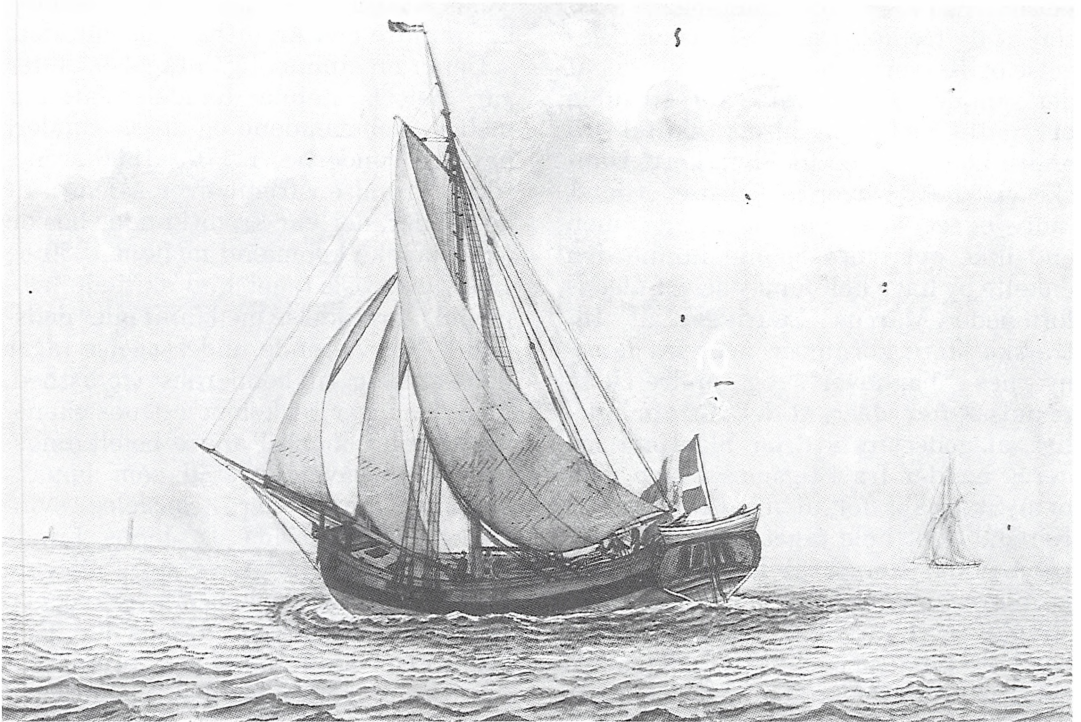

Holsteinborgs lille havn i Bisserup få km. øst for hovedgården. Godsforvalter Lange noterer veltilfreds, at *Bonden som forhen ... har maattet kiøre til Korsør er meget lindret ved denne korte Transport.*⁶⁷ Ærøskipperne roses også for deres evne til at betale allerede ved modtagelsen af kornet, og den 3. november 1789 udbryder godsforvalteren imponeret: *Det Korn ... har dee solgt til Errø Skipperne pr. Tønde 14 mk og for noget sidst 14½ mk, hvilken Priis er den samme som høy naadig Herren melder at Kornet gielder i Holstein, derfor det for os ubegriibeligt at disse Errø Skipperne kand give saa meget.* Forvalter Klüwer på Fuirendal var knap så begejstret den 14. november 1791: *Besønderlig er det at Erø Skipperne ikke betaler Kornet dyrere end 9 mk Tønden, til hvilken Priis endog Kiøbmændene i de smaae Kiøbstæder sælger til dem, og at de alle kand være eenige om ikke at give meere.* Det virker, som om godsforvalterne allerede i begyndelsen af 1790'erne – ganske få år efter, at Ærøboerne var begyndt at dukke op i Bisserup – følte sig dybt afhængige af disse skipperne. Og man fornemmer den bedrøvelige stemning, når de en gang imellem svigtede den lille havn. *Gud skee lov, at dee Errøboer kom her i Aar, thi ellers havde saavel vii som Bonden ikkun faaet liidet for Kornet, men for Tiden er denne Handel ganske stoppet,* skriver Lange den 17. december 1791.⁶⁸

Men hvor meget korn blev der overhovedet solgt til Ærøskipperne, henholdsvis til de lokale købmænd? Til at besvare dette spørgsmål kan Holsteinborg godsregnskaber inddrages. Som bilag til hovedregnskaberne ligger der for de fleste år oversigter over afsætningen af landgilde- og tiendekorn.⁶⁹ Hovedgårdsavlen var derimod bortforpagtet fra 1785 til 1803, og bøndernes eget salg er ifølge sagens natur ikke registreret. Det er også muligt, at oversigterne mangler et kornsalg hist og her, men det er næppe noget, der kan forstyrre

helhedsbilledet. En gennemgang af oversigterne 1780–1807 viser, at kornsalget, der normalt udgjorde 400–1.200 tdr., sædvanligvis blev fordelt på to-fem købere. I midten af 1780'erne finder vi bl.a. Næstved-købmændene Stennike og Harboe, og i begyndelsen af 1790'erne spillede Aaris i Korsør og Bay i Skælskør en stor rolle. Frem til midten af 1790'erne nævnes der kun en eller to Ærøskipper om året, og deres andel af det totale salg nåede næppe over 20 %. Efter 1795 skiftede billedet totalt. Herefter optrådte der praktisk taget ikke købere fra de lokale købstæder, og Bisserup-skipperen Jørgen Petersen var den eneste, der formåede at blande sig med Ærøskipperne. Til gengæld nævnes der visse år fem-seks købere derfra. Det kan være fristende at sætte Holsteinborgs ensidige satsning på Ærø-folkene i forbindelse med de dårlige erfaringer med Marcus Lauritzen. Men mange andre faktorer kan være nok så væsentlige – f.eks. ændringer i godsadministrationen; godsforvalter Lange døde således næsten samtidig med Lauritzen.

Der er også grund til at sammenligne købmændenes og Ærøboernes priser. Godsforvalterbrevene giver et klart indtryk af, at forvalterne – ikke mindst Lange – kunne være meget ombejlede af købmænd, men de forstod i bogstaveligste forstand at sælge sig så dyrt som muligt.⁷⁰ Det fremgår også, at købmændene meget ofte gav tilbud på 20 sk. under (tilstundende) kapitelstakst.⁷¹ Dette stemmer ganske godt med de mange spredte notitser om aktuelle priser i købstæderne. Disse priser, der antagelig er identiske med købmændenes opkøbspriser ved løbende handel, lå i vinter- og forårsmånederne gerne ½–2 mk. under kapitelstakst og kun helt undtagelsesvis over kapitelstaksten.⁷² Godsforvalterbrevene indeholder dog også eksempler på, at både Lauritzen, Aaris og Bay gav ganske gode priser ved køb fra godserne, og dette bliver endnu mere tydeligt, når kornets ringe kvali-

Om den gode jagt "Attenhundrede" - bygget i Marstal i dette år - nogensinde har været i Skælskør eller Bisserup, må stå hen i det uvisse. Men den kan bruges som eksempel på de fartøjer, der anløb de to havne på denne tid. Skibsportrætter som dette anses normalt for at være særdeles pålidelige m.h.t. skrog og indretning. Men man kan stille spørgsmålstegn ved, om jagten virkelig har haft så stort et spring, dvs. så krum en overflade, som det fremgår af billedet. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, SR-982:68.

tet bliver taget i betragtning.⁷³ Godsforvalterne synes nemlig at have haft en udpræget tilbøjelighed til at afsætte det dårligste korn til de lokale købmænd. Generelt kan man derfor ikke sige, at købmændene i første halvdel af 1790'erne gav dårligere priser end Ærøskipperne. Noget andet er, at købmændenes gode priser muligvis kan være fremkaldt af den konkurrence, som Ærøskipperne påførte dem. For perioden efter 1795 foreligger der et forholdsvis stort materiale til belysning af Ærøskippernes priser. De fleste af Ærøboernes opkøb fandt sted i april (*naar Søen aabner*), og det er derfor naturligt at sammenholde disse forårspriser med de sjællandske kapitelstakster. Det viser sig, at Ærøskipperne ofte var tilbøjelige til at betale 1–2 mk. over kapitelstakst;

ja, et enkelt år endda hele 3 mk. Men der er markante undtagelser. De fire opkøb i foråret og sommeren 1797 skete således 4½ mk. under kapitelstakst, og noget tilsvarende, om end knap så grelt, fandt sted i 1798 og 1802. Men selv om Ærøskipperne disse år betalte væsentligt dårligere end f.eks. Jonas Lund, valgte godsadministrationen altså at holde fast ved Ærøboerne – måske på grund af deres evne til at yde øjeblikkelig betaling.

Konklusion og afsluttende bemærkninger

Denne artikel er fremstået som en komparativ analyse af tre købmænd af hver sin type, i hver sin by og i hver sin del af

perioden 1740–1807. Undersøgelsen viser, at de tre købstæder Skælskør, Slagelse og Korsør i høj grad betjente sig af det samme opland. Dette kan til fulde bekræftes ved at inddrage skifter fra andre købmænd og håndværkere. Ganske vist havde hver af købstæderne et indre og et ydre handelsområde, men end ikke det nære opland kunne den enkelte by have helt for sig selv. Således formåede Marcus Lauritzen at tiltrække store kornleverancer fra nabo-byernes ”baghaver“, og andre købmandsskifter viser, at det var almindeligt, at godsejere syd for Skælskør lod deres bønder fra Stignæs drage gennem Skælskør for at afsætte kornet i Korsør. I det hele taget synes de store købmænd i Korsør at have tiltrukket kornleverandører fra temmelig store afstande, og Lauritzens skifte viser da også, at kunderne – i alt fald i nogle tilfælde – blev betalt ganske godt for det. Jonas Lunds akkorder med Mørup dokumenterer imidlertid, at også Slagelse-købmænd kunne gøre indhug i andre købstæders naturlige opland. Og når andre varer og kilder bliver inddraget, fornemmer vi i højere grad et netværk mellem byerne. F.eks. var Skælskør – i hvert fald i 1730’erne – en vigtig mellemstation for lybske varer til Sorø, og Slagelse fungerede i stor udstrækning som forsyningskanal for københavnske varer til Korsør og Skælskør. Desuden havde Slagelse i 1730’erne en større tobaksplantage, der forsynede en stor del af Sydvestsjælland. Og et skifte efter en farver i Slagelse (1759) afslører et så kolossalt varrelager, at farveren uden tvivl har haft kunder langt uden for den nærmeste mil eller to.⁷⁴

Mange faktorer havde indflydelse på størrelsen af den enkelte købmands opland; Nolds handelsbøger belyser således betydningen af slægtsforbindelser. De viser også, at en købmand kunne have flere slags opland – eller aktivitetsfelt – afhængig af varens art, for

Nolds kornhandelsopland var væsentligt mindre end kredithandelsområdet.

Det er en almindelig antagelse, at der var meget stabile handelsrelationer mellem købmændene og deres kunder, navnlig bønderne, i 1700–1800-årene. Allan Frandsen fremhæver således, at de bønder, der var kreditkunder hos de århusianske købmænd mellem 1830 og 1860, praktisk taget kun skiftede købmænd i forbindelse med fallit eller dødsfald.⁷⁵ Nærværende undersøgelse tager ikke stilling til bøndernes trofasthed, men den viser, at købmændenes økonomiske relationer til andre befolkningsgrupper i såvel købstad som landdistrikter kunne være særdeles svingende. Peder Nolds og Jonas Lunds kornbøger dokumenterer store udsving i præsternes og degnenes leverancer af tiende- og degnekorn. Lunds handelsbøger giver også en hel del oplysninger om svingninger i handelsintensitet med bysbørnene, og de viser, at en købmand kunne bruges på mange forskellige måder af forskellige kunder. Endelig belyser såvel Lauritzens korrespondance som Holsteinborgs forvalterbreve og regnskabsbilag, at godsadministrationerne havde flere ”heste at spille på“, og at de ofte overvejede sagen grundigt, før de traf deres valg om afsætning og indkøb. For godsforvalterne på Holsteinborg og Fuirental blev Ærøskipperne efter 1790 et attraktivt alternativ til de lokale købmænd.

Undersøgelsen er med til at kaste lys over, hvordan kornakkordsystemet fungerede. Det påvises også, at aftaler om præstetiende og degnekorn ”i skæppen“ må have været ganske almindelige i Sydvestsjælland allerede i 1740’erne. Derimod kan artiklen ikke bidrage så meget til diskussionen om, hvor store mængder korn, bønderne var i stand til at sende på markedet. Dog giver Nolds kornbøger indtryk af en forholdsvis stor tilførsel af bondekorn – når man ser på den samlede forsyning, vel at mærke. For der er kun få tilfælde af bondele-

Den 56 m lange og 11 m brede magasinbygning på Korsør fæstning - opført i begyndelsen af 1600-tallet - blev i 1700-tallet brugt til opmagasinering af korn til offentligt forbrug. En indberetning fra 1743 oplyser, at huset kunne rumme 600-700 tdr. korn og "Krudt og Kugler neden under" (Danske kancelli. D 102a). Der lå magasinbygninger i mange danske købstæder - dog fortrinsvis i byer med amtstuer. Kornet kom fortrinsvis ind gennem kornskatter fra bønderne i amtet, og det meste af kornet blev anvendt af militæret. Ved akut kornmangel i den pågældende landsdel kunne der dog åbnes for et magasin, således at den lokale befolkning for et beskedent beløb kunne modtage en afmålt ration. Foto Flemming Jensen.

verancer på mere end 20 tdr. om året, og de pågældende bønder havde tilsyneladende alle gårde langt over middel. En kursorisk gennemgang af skifteprotokollerne fra Korsør og Slagelse ca. 1750-1800 peger i samme retning. Der er kun fundet ganske få bondefordringer på kornleverancer over 10 tdr., og i det omfang, det har været muligt at skaffe yderligere oplysninger om disse bønder, har det vist sig, at de alle bestred gårde med et meget stort hartkorn.⁷⁶ Over for disse står Hans Hansen i Jernbjerg, der omkring 1800 var i stand til at forsyne Jonas Lund med ca. 100 tdr. korn om året. Han kan tjene som et eksempel på, at udskiftning, nye afgrøder og omlægning af skatte- og af-

giftssystemet gjorde det muligt for bønderne at sende meget mere korn på markedet end tidligere. Men han kan også bruges til at illustrere de store forskelle på bøndernes leveringsdygtighed, for der er ingen tvivl om, at Hansen var et usædvanligt tilfælde.

Hvad prishistorie angår, tyder gennemgangen af Nolds kornbøger på, at vestsjællandske kornakkorder om kornopkøb i midten af 1700-tallet blev fastsat i forhold til de amtslige kirkekøb i stedet for kapitelstaksterne, og priserne ved løbende handel rettede sig også i langt højere grad efter kirkekøbet. Der er derfor grund til at tillægge kirkekøbene væsentligt større interesse, end det hidtil har været tilfældet. En gen-

nemgang af skiftesager fra Korsør og Slagelse viser, at der også i 1760'erne og begyndelsen af 1770'erne foregik afregning af tiendekorn efter kirkekøb. Derimod er alle afregninger efter 1775 sket efter kapitelstakst. I 1770'erne og 1780'erne lyder akkorderne på 20 eller 24 sk. (dvs. 7–15 %) under kapiteltakst, og de 20 sk. er også, hvad Holsteinborgs godsforvaltere gentagne gange blev tilbudt i årene 1785–1792. Spredte notitser i Jonas Lunds "kassebog" viser i øvrigt også, at han sidst i 1780'erne opkøbte korn 20–24 sk. under kapitelstakst. Efter 1800 var hans normale takst derimod 16 sk. (ca. 5 %) under kapitelstakst.

Dette noget begrænsede og spredte materiale tyder altså på, at de sydvestsjællandske købmænds indkøbspriser gradvis nærmede sig kapitelstakstniveauet, og i årene omkring 1800 gav Ærøskipperne endda ofte 1–2 mk. over kapitelstakst. Disse resultater falder godt i tråd med Skrubbeltrangs konklusioner, hvorimod Rafners prisvurderinger ikke holder stik. Vel er købstædernes torvepriser ikke blevet inddraget i denne undersøgelse, men godsforvalterbrevens oplysninger – der ganske vist ikke er uden tendens – giver absolut ikke indtryk af, at bønderne opnåede bedre priser end godserne, snarere tværtimod. Spredte notitser i diverse skiftesager peger i samme retning.

Der forestår endnu mange store opgaver for dansk prishistorisk forskning, og det samme gælder udforskningen af de økonomiske relationer mellem by og land. Et meget omfattende og uensartet kildemateriale er til rådighed. I denne artikel er kun to af de centrale kildegrupper blevet underkastet en nærmere undersøgelse. Købmandsbøger er desværre kun bevaret i meget ringe grad, men der dukker dog enkelte "nye" op en gang imellem. Nolds købmandsbøger er således skaffet til veje ved nyregistreringsarbejde på Landsarkivet for Sjælland i København. Derimod rummer

mange retsbetjentarkiver store mængder upåagtede skiftedokumenter, der ved minutios granskning kan aftvinges et væld af værdifulde oplysninger om forgangne tiders økonomiske og sociale forhold.

Noter

Tak for oplysninger og gode råd fra Kirsten Borg, Mette Ehlers og Erik Helmer Pedersen. Tak for datateknisk bistand fra Lisbeth Ulsøe.

Forkortelser: EA: Erhvervsarkivet (i Århus); htk.: hartkorn; LAK: Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (i København); mk.: mark; RA: Rigsarkivet (i København); rd.: rigsdaler; Rtk.: Rentekammerets arkiv; sk.: skilling; skp.: skæppe(r); tdr.: tønder.

1. Ole Feldbæk: Den lange fred 1700–1800, Olaf Olsen, red.: *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* 9, 1990, s. 81. Se også Knud Prange: *Svenskekrig – stilstand – opgang, Städer i utveckling. Tolv studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström*, Stockholm 1984, s. 32–48.
2. Erik Helmer Pedersen: Dansk landbrugsudvikling i det 18. århundrede. En oversigt, *Bol og by* 2. rk. 5, 1983, s. 53 og 64. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark 1720–1970* 1, 1972, s. 69.
3. Henrik Becker-Christensen: De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervspolitik 1660–1750, *Erhvervshistorisk Årbog* 1979, s. 41–97. Artiklen er en af de bedste oversigter over købstædernes udvikling i denne periode.
4. LAK. Sjællands stiftamt. Købstædernes div. årlige indberetninger 1765–90 (S. No. 1a) (lægget: Nye kræmmere og handlen des antagelse til borgere 1775–76).
5. G. Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrknin-gens Tilstand i Danmark. Sjælland og Møen* 1, 1803 (repr. 1978), s. 250.
6. Om købstadslandbrug, se Michael Hertz: Avlsbrugere og avling på købstad-jorder, *Bol og By* 1989, s. 72–92. Emnet er også kyndigt behandlet i Bjarne Weesch: *Køb-stadsjorderne i det attende århundrede*, 1985 (utrykt afløsningsopgave ved Institut for Økonomisk Historie, Københavns Uni-versitet).
7. Börje Hanssen: *Österlen. Allmoge, köpsta-folk och kultursammanhang vid slutet av*

- 1700-talet i sydöstra Skåne, 1952 (repr. 1977).
8. Finn-Einar Eliassen: By og omland på 16-1700-tallet, *By og bygd. Stad og omland*, red. Rolf Fladby og Harald Winge, Oslo 1981, s. 122-138.
  9. Svend Larsen: *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede 1-2*, 1965; Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847*, 1977. Emnet "købstadshegemoni" er også behandlet i Ole Degn: Byer, byhierarkier og byudvikling 1550-1700, *Historie* ny rk. 17, 1987-1989, s. 527-546.
  10. Allan Frandsen: Bonden og købmanden, *Fortid og Nutid* 34, 1987, s. 1-20; Margit Baad Pedersen: *Købmand og høker på landet. En ny erhvervsgruppe og dens rolle - økonomisk, socialt og kulturelt 1850-1900*, 1983; Henrik Vedel-Smith: Købmandshuset Diderich Diderichsen i Nakskov i slutningen af 1700-tallet, *Festskrift til Vagn Dybdahl*, red. Finn H. Lauridsen, 1987, s. 412-429.
  11. Gregers Hansen: Købmændene i Saksøbing og Maribo i 1700-årene, *Fortid og Nutid* 25, 1972-1974, s. 20-62; Andreas Jørgensen: Borger og bonde på Møn i 18. århundrede, *Arkiv* 1, 1966, s. 16-29.
  12. Fridlev Skrubbeltrang: Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede, *Festskrift til Erik Arup den 22. november 1946*, red. Astrid Friis og Albert Olsen, 1946, specielt s. 236-237.
  13. Kristof Glamann: Om kapitelstakst og kornmål, *Historisk tidsskrift* 11. rk. 4, 1955, s. 489-505. Se også Jens Holmgaard: Kapitelstaksters tilblivelse. En strid mellem Ålborgs borgmester og købmænd og Ålborg stifts gejstlighed om kapitelstaksterne for 1715, *Bol og By* 2. rk. 5, 1983, specielt s. 92-93.
  14. Lars Rumar: Assessed Average Market Prices (kapitelstakster) and the Prices of Cereal Grains in Denmark, 1800-1850, *Scandinavian Economic History Review* 1970, bl.a. s. 58 og 61. Se også Lars Rumar: Markegangsætningen i Norrbotten 1810-1850, *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang*, red. Svend Gissel, 1970, s. 157-173, hvor der bl.a. redegøres for, hvordan den svenske parallel til kapitelstaksterne blev fastsat.
  15. Claus Rafner: Fæstegårdmændenes skattebyrder 1660-1802, *Fortid og Nutid* 33, 1986, s. 86.
  16. Peter Friis Edvardsen: *En ringe Underretning om Schielschiør Kiøbstads gamle og nu værende Tilstand...*, 1759 (repr. 1983), s. 121; Sjællands stiftamt, Købstædernes indberetninger... (se note 4). Se også Ole Degn: Torv og marked, handelsbod og købmandsgård, *Dagligliv i Danmark*, red. Axel Steensberg, 4 (1720-1790), 1971 (2. udg. 1982), s. 135.
  17. Rafner: Fæstegårdmændenes skattebyrder (se note 15), s. 94; Karen Schousboe: Foldudbytte og bondeøkonomi, *Fortid og Nutid* 28, 1979-1980, især s. 48; Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, (*Administrationshistoriske studier* 7), 1983, s. 203-204. I Palle Ove Christiansen: International Consumption Patterns in Peasant Households. A Danish Eighteenth-century Example, *Clashes of Cultures. Essays in Honour of Niels Steensgaard*, red. Jens Chr. V. Johansen, E. Ladewig Petersen og Henrik Stevnsborg, 1992, s. 284-303, argumenteres der stærkt for bondens nære tilknytning til ikke blot det nære marked, men hele verdensmarkedet.
  18. Sigurd Jensen: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede*, 1950, s. 126 og 133; Jens Holmgaard: Bortforpagtningen af baroniet Lindenborgs tiender ca. 1720 til 1752, *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*, red. Peter Kr. Iversen, Knud Prange og Sigurd Rambusch, 1978, s. 147-166.
  19. Jens Holmgaard: Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740, *Historie* ny rk. 12, 1978, s. 334-359; Lars Henningsen: Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847, *Sønderjyske Årbøger* 1981, s. 5-56.
  20. LAK. Skælskør rådstue. Grund- og næringstakster 1725-1821.
  21. RA. Regnskaber 1660-ca. 1848: Købstadsregnskaber, Skælskør, pk. 9, 1741-1753.
  22. LAK. Erhvervsarkiver. Peder Nold, købmand, Skælskør. Hovedbog 1725-1736 (1 pk.) og Kladdebog og kornbøger 1741-1757 (1 pk.).
  23. Jf. Baad Pedersen: *Købmand og høker* (se note 10), s. 101.
  24. I Allan Frandsens kildegrundlag indgår bl.a. to handelsbøger for kontanthandel fra en enkelt købmand. Dette materiale udnyttes til flere interessante detailanalyser. Frandsen: Bonden og købmanden (se note 10), s. 11-14.
  25. RA. Rtk. 2243.347.
  26. Jf. bl.a. Frandsen: Bonden og købmanden (se note 10), s. 7; Boje: *Danske provinskøbmænd* (se note 9), s. 151.
  27. RA. Regnskaber 1660-ca.1848: Købstadsregnskaber, Skælskør, pk. 10, 1735-1764.

28. LAK. Vester Flakkebjerg herreds provsti. Skifteprotokol 1753–1790, fol. 60 og 65.
29. I 1751 indgik præsten i Karrebæk kontrakt med købmand Hansteen i Næstved om leverance af de næste tre års præstetende fra Karrebæk landsby. Kontrakten er bevaret i form af en afskrift i Hansteens skiftesag. LAK. Næstved byfoged. Skifteprotokol 1752–1760, fol. 369ff.
30. Om dårlig kornkvalitet, se bl.a. Jens Holmgaard: Indberetninger om kornavlens i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring, *Bol og By* 1. rk. 3, 1962, s. 7–22.
31. Kapitelstaksterne er trykt i *Kapitelstakster i ældre og nyere Tid*, udg. Statens Statistiske Bureau, 1904 (*Statistiske Meddelelser* 4. rk. 15:1). Kirkekøbene findes i LAK. Sjællands stiftsøvrighed, D.II. Kirkeregnskaber for Skt. Peders kirke, Slagelse, div. år 1737–1814.
32. Peder Nolds kornbog 1741–1749, s. 86 og 92. Om købmandsfortjenester, se bl.a. Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660*, 1981, bd. 1, s. 137–138; Boje: *Danske provinskøbmænd* (se note 9), s. 187–197.
33. EA. Købmand Jonas Lund, Slagelse. Kornbogen er ved en fejl slutdateret til 1807.
34. LAK. Slagelse rådstue. Kæmnerregnskaber (div. år).
35. RA. Regnskaber 1660-ca. 1848: Købstadsregnskaber, Slagelse (div. år). Sammenligninger mellem diverse ekstraskattemandtal og folketællinger giver indtryk af, at der i købstæderne var yderst få tjenestefolk under 12 år.
36. Jonas Lund. Kornbog 1800–1807, s. 60–62.
37. LAK. Slagelse byfoged. Skifteprotokol 1806–1815, fol. 195–196. En købmand med meget store udlån omtales i Lars Henningsen: *Handelsbyen Haderslev i 1700-årene, Sønderjyske Årbøger* 1992, s. 65–68.
38. Slagelse byfoged. Skiftedokumenter 1810–1812 (Jonas Lunds bo, bilag 1).
39. Der er fundet et par ekstra (men små) kornakkorder i kladbogen. De er taget med i statistikken.
40. LAK. Sjællands stiftsøvrighed, B.V. Originale bidrag til stiftsbogen. Løve, Merløse, Møns, Ods og Ramsø herreder 1802–1804, 1831–1837 (beskrivelsen af Gierslev sogn, s. 19).
41. Jonas Lund. Kornbog 1800–1807, s. 3–4. LAK. Skt. Mikkels pastorat. A.4. Tiendesager 1797–1314.
42. Karen Schousboe, udg.: *En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776–1839)*, 1983, s. 28 og 31. LAK. Sorø akademi. Nordre godsdistrikt. Fæste-protokol 1791–1809, s. 723–726.
43. LAK. Sorø akademi. Jordebog over Sorø Akademis nordre distrikts godser år 1804, s. 52–53.
44. Jonas Lund. Kassebog 1783–1809, fol. 259b.
45. LAK. Mørup gods. Skøder, adkomstbreve og jordebøger 1756–1824.
46. LAK. Korsør rådstue. Hovedregnskaber (div. år). RA. Regnskaber 1660-ca. 1848: Købstadsregnskaber, Korsør (div. år).
47. Korsør rådstue. Brandtakson 1791–1800. Om købmænds andele af ejendoms-massen i andre byer, se bl.a. Gregers Hansen: *Købmændene i Saksøbing og Maribo* (se note 11), s. 29–32 og 39.
48. Om den samtidige arbejdsanstalt i Kalundborg, se Tyge Krogh: *Fattigvæsen og arbejdstvang – om kampen mod dovenskab og ørkesløshed i Kalundborg 1790–1840*, *Fortid og Nutid* 29, 1981–1982, s. 647–671.
49. LAK. Korsør og Antvorskov amter. Kopibog 1785–1786.
50. Korsør rådstue. Fortegnelser over ejerne af markjorderne m.fl. dokumenter vedr. markjorder 1701–1842.
51. Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1795, Marcus Lauritzen II (hæfte 20, fordring 67, og hæfte 24, fordring 79 og 81).
52. Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1795, Marcus Lauritzen I (bilag 197). Hans Chr. Johansen har påvist, at der netop i 1782–1783 skete et kraftigt boom i den danske søfart på Vestindien. Hans Chr. Johansen: *Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede, Erhvervshistorisk Årbog* 1975, s. 73.
53. Korsør byfoged. Skifteprotokol 1776–1800, fol. 489.
54. Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1795, Marcus Lauritzen I (bilag 194).
55. Jf. Boje: *Danske provinskøbmænd* (se note 9), s. 138.
56. Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1795, Marcus Lauritzen I (bilag 229).
57. Sst. (bilag 185). Sjællands stiftsøvrighed, B.V. Originale bidrag til stiftsbogen. Ringsted, Skippinge, Slagelse og Smørum herreder 1802–1804, 1831–1837 (lægget for Lundforlund og Gerlev sogne).
58. Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1795, Marcus Lauritzen I (bilag 198).
59. Sst. (bilag 164).
60. Sst. (bilag 197). Der kan iagttages prisforskelle på hovedgårds- og bønderkorn i flere andre købmandsskifter. Se bl.a. skiftet efter Christen Aaris' hustru, Karen Nielsdatter (Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1780).

61. Gerdrup og Lyngbygårds handelsrelationer til de nærmeste købstæder omtales i Lotte Dombrowsky: Ca. 1720–1810, *Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn m.fl., 2, 1988, s. 223.
62. Denne gennemgang bygger udelukkende på de breve (1784–1792), der er trykt i Ole H. Christensen: *Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784–1792*, 1982. Der vil i det følgende blive henvist til datoer i stedet for sidetal, da datoreferencerne er mere præcise.
63. Sst., Holsteinborg 18.1.1785, 18.12.1790, 11.10.1791, Fuirendal 4.10.1785 og 11.10.1791.
64. Sst., Holsteinborg 18.12.1790.
65. Sst., Holsteinborg 28.1.1787. Dog ser langt over 90% af godsets opkøb af tømmer ud til at være foretaget i de nærmeste købstæder, først og fremmest Korsør. Ole H. Christensen: *Grevskabet Holsteinborgs økonomi og drift 1750–1800 – aspekter af en sjællandsk lokaløkonomi*, 1983 (utrykt speciale ved Institut for Økonomisk Historie, Københavns Universitet), s. 68.
66. Christensen: *Storlandbrug* (se note 62), Holsteinborg 30.10.1791.
67. Sst., Holsteinborg 10.11.1790.
68. Sml. også sst., Holsteinborg 19.6.1791 og 29.11.1791.
69. LAK. Holsteinborg gods. Regnskaber med bilag for Holsteinborg og Snedinge 1780–1795 (pk. 383–393) og Regnskaber med bilag for grevskabet Holsteinborg 1795–1807 (pk. 394–405). Regnskaberne for Fuirendal 1781–1795 (pk. 357–363) indeholder ikke oversigter over den samlede kornafsætning.
70. Se bl.a. Christensen: *Storlandbrug* (se note 62), Holsteinborg 9.10.1790.
71. Sst., Holsteinborg, navnlig 9.10.1790, 11.10.1791 og 24.1.1792, men også 18.1.1785, 18.10.1785 og 24.10.1786.
72. Nogle eksempler på normal pris: Sst., Holsteinborg 1.3.1785, 16.3.1790, 13.4.1790, 27.4.1790. Et par eksempler på høj pris: Sst., Holsteinborg 25.4.1786 og Fuirendal 4.4.1786.
73. Bl.a. sst., Holsteinborg 11.12.1792 og Fuirendal 3.4.1790 og 6.11.1790.
74. LAK. Slagelse byfoged. Skiftedokumenter 1749–1766 (II).
75. Frandsen: *Bonden og købmanden* (se note 10), s. 7–8. Frandsen gør dog samtidig opmærksom på, at bonden kunne anvende andre købmænd sideløbende til kontanthandel (s. 12).
76. I købmand Broer Møllers skifte fra 1778 omtales der f.eks. tre gårdmænd med leverancer på hhv. 64, 41 og 23 tdr. byg. De to sidstnævnte er blevet identificeret som brugere af gårde på hhv. 12 og 10 tdr. htk. Korsør byfoged. Skifteprotokol 1776–1800, fol. 34.

Johannes Steenstrup blev 90 år gammel og var aktiv i sin forskning lige til det sidste. Også i andre henseender holdt han sig i form - cyklede således, til han var over de 80. Fra 1882 til 1917 var han professor ved Københavns Universitet. Ved f.eks. at holde forelæsninger om "de Danskes Forhold til Naturomgivelserne" fra begyndelsen af historisk tid til samtiden (1905) viste han sans for de lange linier i historien, før begrebet var opfundet. Han virkede dog mere gennem sit forfatterskab end gennem sine forelæsninger. Hans "stammende sætninger mindede om et ikke alt for vel udarbejdet system af hikke," skriver Jeppe Aakjær (*Før det dages*, 1929, s. 176). - Fotografi i Det Kongelige Bibliotek.

Johannes Steenstrup som folkevise- og stednavneforsker

Jon A.P. Gissel

Fortid og Nutid oktober 1993, hefte 3, s. 215–234.

Allerede i sin samtids historikermiljø stod Johannes Steenstrup som en respekteret, men isoleret skikkelse. Eftertiden har været tilbøjelig til at overse ham, fordi interessen har koncentreret sig om den radikale historikertradition, der blev grundlagt af Steenstrups samtidige Kr. Erslev. Jon A.P. Gissel argumenterer i denne artikel for, at Steenstrup forstås bedre og fremstår mindre isoleret, hvis man ser ham i sammenhæng med hans konservative åndsfæller inden for andre fagområder – her navnlig Ernst von der Recke. Steenstrups synteseevne, hans tværfaglighed og hans bevidsthed om alt intellektuelt arbejdes tidsbundet er træk, som må give hans forfatterskab øget interesse i dag; det samme gælder hans vilje til at se den danske kultur i en europæisk sammenhæng. Og hans kombination af intuition og kritisk sans skabte ikke en indre modsætning, men var dybt forankret i hans livs- og videnskabsopfattelse.

Jon A.P. Gissel, f. 1961, cand.mag. Adresse: Rugkærgårdsvej 12, 2630 Tåstrup.

Johannes Steenstrup (1844–1935) var en af de store skikkelser i dansk historieforskning i årtierne omkring århundredeskiftet, og hans interessefelt rakte langt ud over almindelig politisk historie. På en række områder, der bredt kan betegnes som kulturhistoriske, har han ydet en grundlæggende eller foregribende indsats; ud over de to emner, der behandles her, kan nævnes, at han fandt på at skrive om den danske kvindes historie på et tidspunkt, da det ikke var almindeligt blandt historikere at tage dette emne op. Steenstrup er ikke så kendt i dag, dels fordi eftertiden, inden for faget historie, har været stærkt fikseret på den samtidige Kr. Erslev, dels og i sammenhæng hermed fordi han som repræsentant for den nationale konservatismes grundholdning stod som en af en række forfattere, der var i opposition til tidens sejrende radikalisme, og som senere er blevet set gennem deres modstanderes briller. Ernst von der Recke, K.G. Brøndsted og Hen-

rik Scharling kan nævnes som andre eksempler.

Inden for folkevise- og stednavneforskningen har han nok altid været anerkendt.¹ Hans indsats inden for disse felter viser så stor indbyrdes lighed, både i fremgangsmåde og i resultater, at det vil være rimeligt at beskrive dem sammen. Derved skulle både hans metode og hans bredde blive belyst.

Inden dette vil jeg søge at placere Steenstrup i en større åndshistorisk sammenhæng ud fra to hovedsynspunkter: Hans stilling i forhold til en tradition inden for faget historie og hans stilling i forhold til samtidige åndsfæller – de konservatives situation efter 1870 – der naturligvis indgår i en større form for tradition. Endelig vil jeg give en oversigt over senere historikers omtale af Steenstrup.

Jeg skal understrege, at tanken er at skrive et stykke forskningshistorie, og at jeg ikke føler mig kompetent til at inddrage forskningens nuværende

standpunkter inden for folkevis- og stednavneforskningen.

Historismen

Steenstrup sluttede sig til den retning, som kaldes historismen. Den er mildest talt ikke noget entydigt begreb, men vil her blive behandlet med sekulariseringen som overordnet synsvinkel. Sekulariseringen eller verdsliggørelsen betegner tankegangens løsrivelse fra de religiøse rødder. Men den er et sammensat fænomen, der har strakt sig over flere århundreder og ofte ikke betegner et direkte brud med synsmåder og begreber, som står i forbindelse med den religiøse verdensopfattelse, men en opblødning af dem eller tværtimod en uhæmmet udvikling af dem, mens de religiøse rødder kappedes over. Ranke, der sagde, at "jede Epoche ist unmittelbar zu Gott", var vel ikke for intet opvokset i protestantismens og pietismens hjemland; kernen i de to bevægelser var jo det enkelte menneskes umiddelbare forhold til Gud.

Den bærende tanke i historismens brogede verden og i Steenstrups historiesyn er, at de historiske størrelser skal behandles som individualiteter, og dermed en afvisning af abstrakte generaliseringer. Historismens rødder må bl.a. kunne søges i den kirkelige historieskrivning mellem reformationen og den franske reformation, men det almindelige indtryk af den historiografiske litteratur er, at denne baggrund ikke har haft forfatterens interesse.² Det viser vel bare, at de selv er sekulariserede, derved at de skiller den gejstlige fra den verdslige historieskrivning. Tilsvarende har teologerne ikke beskæftiget sig meget med historiografi. Resultatet er, at det store område, som forbindelseslinierne mellem teologi og historieteori udgør, er et mindre udfor-

sket emne. Jeg tror ikke, man forstår meget af historismen uden denne baggrund. Her er nogle hovedpunkter:

I perioden 1500–1800 fremkom adskillelsen mellem gejstlig og verdslig historieskrivning bl.a. ved, at begge religionspartiers historikere koncentrerede sig om kirkens historie. Der kom også betydelige fremskridt i behandlingen af kilderne, som ikke mindst benediktinerne stod for. Tanker i selve reformationen om, at enhver burde læse Biblen selv, og om det almindelige præstedømme kunne også fremme mere individualistiske anskuelser. Hos yderliggående reformatoriske skikkelser som Sebastian Franck (1499–1542) finder man tanker om, at Guds hensigter lettere kan forstås ud fra historien end ud fra Biblen, og at en rigtig selverkendelse er udgangspunkt for en virkelig tydning af historien. Senere fremdrog pietismen, der kæmpede på en dobbelt front mod to intellektualistiske modstandere, ortodoksien og rationalismen, stærkt den enkeltes personlige fromhed og empirien. Fysik og lignende videnskaber blev foretrukket som ledende til forståelse af Guds plan. Skriftfortolkningen (hermeneutikken) blev stillet i midtpunktet af det teologiske studium i stedet for dogmatikken. Og derfor får kirkehistorien en fremtrædende plads som udtryk for de troendes erfaringer og som noget, den enkelte kristne og ikke kun de lærde bør beskæftige sig med. Det er ikke nok at kende de ydre kendsgerninger, men det indre trosliv er afgørende, man søger mod en større psykologisk forståelse, samtidig med at der dannes sig en opfattelse af, at den historiske afstand gør det svært at forstå fortidens tænkemåde.

Den store pietistiske historiker Gottfried Arnold (1666–1714) prøvede at komme bag om kilderne og fremhævede kætterne på den officielle kirkes bekostning. Han søger den enkelte troende i historien; menneskenes sjæle er i centrum, personligheden er bevægende

kraft i historien – ikke forstanden, men den sjælelige grundretning, viljen. Han bruger erfaringsmæssige, historiske argumenter snarere end dogmatiske og arbejder med dokumentation, meddeler aktstykker m.m.

Johann Gottfried von Herder (1744–1803) er en nøgleskikkelse ved overgangen til det 19. århundredes historisme. Han er stærkt påvirket af pietismen i sit gennemførte individualitetsprincip, men samtidig viser sekulariseringen sig i, at han udvider det fra at gælde det enkelte menneske til også at gælde det enkelte folk. Begges væsen er i deres dybeste grund individuel, og forståelse af de andre kommer af forståelse af sig selv; enheden i mangfoldigheden kommer af enkelthedernes præg af Skaberen. Dette er vigtigt, fordi det individuelle hos det 19. århundredes historister, og navnlig de ældre, ikke er det tilfældige og private, men genstandens egentlige væsen, det uforgængelige, som kommer fra Gud. For Herder er den følelsesmæssige forbindelse mellem subjekt og objekt afgørende, erkendelsen er afhængig af følelsen; han opfandt ordet ”indføling(sevne)”.

Hos Herder findes organismetankens oprindelse: I barnet og i folkets tidlige periode lægges grunden til det, der kommer senere. Planten lutrer fremmed stof til dele af sig selv, grundlæggende ændringer kan ikke komme udefra; i det mindste må det oprindelige blande sig med det nye. Det samme vedbliver ikke at være det samme, men tempoet i udviklingen kan heller ikke sættes op. Denne vegetative udvikling ledes af Gud; alt liv er groende i kontinuitet, men forankret i Ham. Helhedsbevægelsen kommer kun i gang ved utallige små enkeltkræfters medvirken.

Det er ikke svært at se, hvorfor Herder havde interesse for folkenes urpøsi, han opfandt også begrebet folkeviser. Det måtte så meget mere være tilfældet, som for ham den åndelige bevidstheds medium er sproget, og poe-

sien er menneskeslægtens modersmål. Der sker en betoning af det nationale; mennesket bliver kun menneske gennem sin plads i historien og traditionen. Folkeslagene bliver til det, naturen gør dem til. Individualitetsprincippet hos Herder hviler mere på en forestilling om naturnødvendighed end på en kristen tanke om viljens frihed.

Leopold von Ranke (1795–1886) er historismens hovedskikkelse, og hos ham er der endnu sammenhæng mellem det egenartede hele og verdenshelheden. Det overordnede, den bagvedliggende åndelige helhed kan kun anes gennem et nøje studium af enkelthederne. Hertil anvender han ikke blot de metodiske landvindinger inden for eksegese, den klassiske filologi og den tyske retshistoriske skole angående kildens troværdighed og dens baggrund, men også kravet om, at enhver historisk størrelse kun må dømmes ud fra situationen og sine egne iboende love. Især er det staten som individ, der interesserer ham; den store civilisatoriske kraft. Udenrigspolitikken får overvægten hos ham, og han er enig med den hegelske skole i ved staten først og fremmest at forstå regeringer. Dermed er hans historie overvejende politisk historie, især politisk interiørkunst. Herhjemme videreførte Caspar Paludan-Müller Rankes tanker med en skarp kritik med hovedvægt på politisk historie, men også med den store historikers geniale greb som systemets højdepunkt og bekræftelse (divinationsgave).

De senere historister videreførte den tekniske side af Rankes virke, trangen til empiri og enkeltundersøgelser, men opgav tanken om en bagvedliggende åndelig enhed. I sammenhæng hermed kom en endnu stærkere betoning af staten og af den stærkeres ret; i den preussiske skole medførte dette, at historien skulle tjene nutidens politiske standpunkter. Men det kunne også som hos Erslev forenes med positivisme, således at den moderne videnskab pr. definition

antoges at være upartisk og dermed i stand til at fælde ufejlbarlige domme.

Historismen var en del af den store romantiske bevægelse gennem hele det 19. århundrede; ønsket om at søge det oprindelige, den dobbelte bestræbelse efter det karakteristiske og det almen-gyldige, det anelsesfulde og divinations-tanken er romantiske ideer. Også den nationale interesse er romantisk – man tænke på folkevisernes store betydning for romantikken både litterært og musikalsk, en betydning der kulminerede med Chr. Richardts og Peter Heises opera *Drot og Marsk* fra 1878. Her er ikke alene emnet taget fra Marsk Stigviserne, og enkeltpartier er præget af folkevisen, men tekst og musik tilstræber som helhed en folkevisestil. Men for de nationale ytringer må man ikke glemme, at romantikken var meget international; kun hos dele af den nationalliberale og stærkt skandinavistiske generation kom der en tilbøjelighed til at søge altings oprindelse i det oldnordiske. Hos nogle blev det nationale nok en slags erstatningsreligion. Hos Steenstrup forsvinder tanken om helheden i mangfoldigheden aldrig, og han kan samtidig siges at adskille sig fra de nævnte historister ved at tage så mange kulturhistoriske emner op; noget som til gengæld er i bedste overensstemmelse med romantikken. I den henseende kan han siges at have virket i samme retning som Troels-Lund. Det indgår også i sammenhængen, at på et tidspunkt, da faget historie var ved at afgrænse sig skarpere udadtil, var Steenstrup den, der kom udefra; han var jurist af uddannelse og har selv udtalt, hvor meget den retshistoriske skole betød for ham.³ Modsat Erslev, som i hele sin uddannelse færdedes inden for faget og f.eks. hørte Paludan-Müllers propædeutiske forelæsninger, hvad Steenstrup ikke gjorde, og rejste til Berlin for at høre om kildekritik, hvorimod Steenstrup opsøgte retshistorikerne.

De konservatives videnskabssyn

I den kulturkamp, som fandt sted i årene efter 1870, kom de konservative i de forskellige grene af åndslivet til at mangle deres naturlige samlingspunkt, idet det teologiske fakultet var svækket efter Kierkegaards angreb og diskussionen om tro og viden i 1860'erne; senere af intern uenighed om, hvorvidt teologi skulle være en videnskab som andre videnskaber eller menighedens præsteskole.⁴ Der kom dog ét stort udspil fra konservativ teologisk side, nemlig Henrik Scharlings historieteologiske syntese *Menneskehed og Christendom*. Interessant er her hans fremhævelse af det umulige i en rent objektiv historiskrivning: *Den personlige Erfaring og Overbevisning danner forudsætningen for den verdenshistoriske Forstaaelse. – En reen forudsætningsløs Betragtning af Historien ... vil aldrig faa andet ud af Historien end en Hoben forvirrede Begivenheder uden Plan, uden Sammenhæng, uden Formaal.*⁵ I sine *Reisestudier* videreførte han tanken: *Kritiken er paa eengang det nittende Aarhundredes Styrke og Svaghed.... Kritiken har kun Betydning, hvor den har et givet Grundlag at arbeide paa; hvor et saadant mangler, kommer Kritiken til at svæve i Luften og medfører Holdningsløshed og Usikkerhed.*⁶ En tidlig advarsel mod relativisme.

Men i hovedsagen kom de konservative til at kæmpe ret alene inden for deres respektive områder. Det vil her være af særlig interesse at se på deres holdning til det nationale. Naturligvis er de nationale (og forsvarsvenlige), men de er det ikke i skandinavistisk forstand. Tværtimod lægger en stribe udsagn i forfatterskaberne afstand til danskernes stemning efter Treårskrigen samtidig med, at de nærer stor respekt for en skikkelse som Carl Ploug. Skarpt er det udtrykt af Ernst von der Recke i indledningen til Plougs *Efterladte Digte* : ... *det nationale Skryderi,*

Også Ernst von der Recke (1848-1933) blev gammel og var aktiv i en høj alder. Som digter repræsenterede han et romantisk skønhedsideal og vendte sig imod naturalismen. Han havde stor succes med skuespillet "Bertrand de Born" i 1873, skrev mange lyriske digte og er en af vore mest komponerede digtere. Senere gik han mere og mere over til en videnskabelig behandling af digtningen, først som metriker, siden som folkeviseforsker. Hans selvtillid vakte til tider anstød, men hans videnskabelige arbejder er uhyre solidt funderede. Han havde udpræget aristokratiske sympatier og interesser, fremhævede visernes oprindelse i adelen og tilegnede sit værk "Danmarks Fornviser" til Odd-Fellow-ordenen i Danmark. Karakteristiske for ham er nogle ord, han skrev under et portræt af Estrup: Held den, som gaaer mod Tidens Strøm / til Tidens eget Gavn: / Den vaagner dog engang af Drøm / og kranser Heltens Navn! – Fotografi i Det Kongelige Bibliotek.

der i Perioden 1848–64 stak Hovedet stærkt frem hos visse samtidige Digtere, og som i Virkeligheden er tysk i Ordets sletteste Betydning, var ham så fjernt som muligt.⁷ Jævnfør også Reckes digt til Ploug i hans *Blandede Digte* og digtet *Sophia Amalia (En Protest)*: At en tysksfødt Dronning var Danmark god⁸ – skrevet på et tidspunkt, da "Jammersmindet" ellers dominerede billedet. Litteraturhistorikeren Julius Paludan udtrykker den samme skelnen mellem skandinavismen og personligheden Ploug i sin mindetale for denne.⁹ Også K.G. Brøndsted taler om *vort davæ-*

rende Hovmod samtidig med, at der ikke er tvivl om, at Ploug har en stor plads i hans hjerte.¹⁰

På samme måde mærker man videnskabeligt en afstandtagen fra skandinavismen hos dem. Julius Paludan bebrejder således N.M. Petersen og Carl Rosenberg, at de kun så på de nordiske kulturbevægelser, Oldnorden eller forholdet til de andre nordiske lande uden at sammenligne med de europæiske: (Litteraturen) *maa skildres paa de store almindelige Kulturstrømningers Baggrund*.¹¹ I Reckes metrik og folkeviseforskning kommer det gang på gang til

udtryk. I sin disputats afviste han Svend Grundtvigs, N.M. Petersens og Carl Rosenbergs forsøg på at aflede viserne af olddigtningen, bl.a. ved at vise, at bogstavrim i middelalderen forekommer sjældent og i hvert fald ikke oftere, end at det kan være en tilfældighed.¹² I en anmeldelse af en fransk oversættelse af nordiske folkeviser skriver han: *Der er lidt af en Forgudelse i Pineaus Enthusiasme for vore Viser, som vi Nordboere let kunne tilgive, men som neppe kan staa for kritik.*¹³ Man kan også se P.A. Rosenbergs indsigelse mod, at Danmark før 1870 skulle have isoleret sig: *Vor Guldalders store Digtere lærte alle af Europa.*¹⁴

Man finder endvidere hos de konservative en afstand til positivistiske forestillinger om en rent objektiv videnskab, jf. Scharlings ovenfor citerede udtalelser. Tydeligt mener således K.G. Brøndsted, at historien skal indeholde livsværdier, ligesom kunsten: *Den saakaldte "Historiens Dom" har i mine Øjne intet majestætisk eller inappellabelt ved sig, eftersom den kan kuldkastes naarsomhelst, ikke blot ved nye Kendsgeringer, men ogsaa ved nye Belysninger.*¹⁵ Og: *Aandshistorien er nødt til at være karakteriserende, det er (mere eller mindre) dømmende ... den er jo ikke selvregistrerende ... der er aldrig skrevet og kan aldrig skrives en Aandshistorie uden præget af Forfatterens moralske Standpunkt, hans positive eller negative Forhold til godt og ondt.*¹⁶ Steenstrups indtager her nærmest et mellemstandpunkt; han finder Ranke for kølig, men Grundtvig for ivrig efter at fælde domme. Han skriver: *De Handlinger, Begivenheder og Personer, som Historikeren naar til at kunne fremstille, skal han vel ikke undlade at bedømme, men han skal vogte sig for at gøre dette til en Hovedopgave for sit Arbejde. Thi først og fremmest gælder det for ham at forstaa og at forklare;*¹⁷ dette er meget historisk. Men at forstå er ikke det samme som at forklare; når forskeren forklarer,

ser han individualiteten i en større sammenhæng og er måske ikke ved at afsige dommen, men nok ved at opstille præmisserne. Den samme både-og-holdning specielt med henblik på det nationale kommer frem i en avissamtale fra 1924: *Imellem Chauvinismen og den klynkende Historieskrivning er der et meget stort Spring – der er en Mellemsvej, som hedder den rolige Betragtning. Det er den rigtige.... Naturligvis er det umuligt at skabe en objektiv Historieskrivning, fordi enhver Historiker maa skrive ud fra sin subjektive Opfattelse af Begivenheder og Personer – men at vi i alle Lande stræber efter at se Tingene ogsaa fra Modstanderens Standpunkt, er dog vist.*¹⁸

De egenskaber, Steenstrups fremhæver hos brygger Jacobsen – personlig religiøsitet, udadvent praktisk evne og offervillig kunstbegejstring – er gennemgående i forfatterskabet.¹⁹ Den nære sammenhæng mellem etik og psykologi er karakteristisk for disse forfattere; blandt talrige eksempler kan nævnes Thomas Langes noveller *En Sonnet af Adam Homo* og *Et Portræt*.²⁰ Man finder den også hos Steenstrups f.eks. i skildringen af Knud den Hellige.²¹ Fantasien er nødvendig i kunsten: Julius Paludan påviser i sin bog om Zola,²² hvordan forfatterens fantasi gang på gang gennembyrder naturalismens program og får ham til at forsynde sig mod sine egne teorier; men den er det også i videnskaben: Steenstrups fremhæver, at den er en nødvendighed for historikeren, der skal søge oplysninger, ligesom indlevelsessevne, *den indtrængende Forstaaelse*.²³

I Erslevs skygge

Litteraturen om Steenstrups er begrænset; når Povl Bagge skriver om historieforskningens videnskabelige karakter, undlader han helt at omtale Steenstrups svar til Erslev;²⁴ det samme gæl-

der Karsten Thorborgs *Arbejdspapirer*.²⁵ I historiografiske fremstillinger spiller han også en ringe rolle. Knud Fabricius' gennembrudsartikel omtaler ham kort og kontant, *slutter sig kun delvis til den nye Methode, anlægger et aristokratisk Helhedssyn og nærer en rent personlig Kærlighed til de af ham behandlede Emner*.²⁶ Den sidste bemærkning er ikke mindst karakteristisk for positivismen ved at opfatte det som negativt, der for Steenstrup snarere har været en forudsætning. Den historiografiske debat i 1970'erne beskæftigede sig helt overvejende med Erslev og Arup.

Ellen Jørgensen har givet en fyldig, bibliografisk præget og ret positiv omtale i Dansk Biografisk Leksikon.²⁷ Af Steenstrups teori går hun næsten kun ind på hans kritik af Erslev i *Dagbladet* 23. marts 1891. Også Thelma Jexlev giver en ret positiv omtale i indledningen til udgaven af Steenstrups studier over den danske kvindes historie – fremhæver hans beskrivelse af renæssancens betydning for kvindens stilling – og kalder *Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer* for den bedste introduktion til Steenstrups forfatter-skab.²⁸

Jens Henrik Tiemroth omtaler Steenstrup i forbindelse med de radikale historikere; betegner ham som tilhørende en ældre kritisk skole, med et hermeneutisk, romantisk menneskesyn og en historistisk verdensopfattelse, med et intuitivt, subjektivistisk erkendelsesideal og et uhyre bredt emnevalg, der tilsammen giver en syntesehistoriker.²⁹ Jens Chr. Manniche har i sin disputats om Erslev modvilligt indrømmet, at Steenstrup nok var overlegen i en vis teoretisk sammenhæng (den hermeneutiske cirkel), men han søger dog at undgå konklusionen ved at skyde på *hans i det hele konservative indstilling*.³⁰ Manniche har et problem: Der er noget, der ikke passer i skemaet – bogen er ikke for intet skrevet i 1970'erne –

han bruger sit forudfattede billede af Steenstrup til at afvise et træk, der peger i modsat retning, og viser dermed det selvbekræftende i en sådan ibåssætning, i stedet for at undersøge det interessante i, at en konservativ havde set længere end en radikal. Nu er Manniches ærinde jo ikke Steenstrup, men Erslev, men han afskærer sig også fra en mere nuanceret opfattelse af denne ved at affærdige Steenstrup på denne måde.

Derimod skriver Kai Hørby, at Steenstrup i langt højere grad var tilstandenes end begivenhedernes historiker og ydede en væsentlig metodisk indsats på et højere forskningsniveau end den elementære kildekritiks. Han fremhæver hans åndelige bredde og menneskelige rigdom, men mener dog, at hans bind af *Danmarks Riges Historie* viser en overdreven pietetsfølelse over for Saxo.³¹

En fyldig og i vidt omfang forstående og anerkendende omtale er givet af Leo Tandrup i Dansk Biografisk Leksikon,³² han går nærmere ind på Steenstrups tankeverden og teori, fremhæver *Historieskrivningen* fra 1915 som teoretisk værk, men slår sig til gengæld løs i bestræbelsen på at presse Steenstrup ind i gængse forestillinger om en "victorianer". Udtalelsen: *Han så ikke forskerens nutidsbundethed* virker meget mærkelig ud fra de værker, som Tandrup selv henviser til.

Steenstrup og von der Recke

Det forekommer mig både med henblik på Steenstrups holdning og på hans bredde at måtte være nok så givende at sammenligne ham nærmere med en af hans åndsfæller uden for faget historie som med de radikale historikere. Her er Ernst von der Recke oplagt, fordi de begge har forsket i folkeviser. De inspirerede gensidigt hinanden, men det, at de begge var konservative, betyder ikke, at de kan sættes på én formel: Recke er mindre national, mere aristo-

kratisk end Steenstrup. Hos Steenstrup går det nationale fællesskab og det i befolkningen selvgroede gennem hele forfatterskabet, Recke ser derimod en elite som ophav (... *en Digtning af Værd for Samtid og Eftertid er aldrig seet at udgaa fra Andet end det Lag, der sad inde med den efter Omstændighederne største Intelligens og høieste Kultur*)³³ og er meget tilbageholdende i national henseende:

*Det, at en Ting er dansk, er ingen Fordel, men – heller ingen Feil.*³⁴

Denne forskel viser sig i deres folkevise-forskning, ligesom forskellen mellem digteren og historikeren. Men begge hævdede den frie forskers standpunkt over for ensidig systematisering og åndløst holdarbejde, Steenstrup i artiklen *Fri Forskning og Skole* og mere underfundigt i et herligt naturbillede *Naturfølelsen overfor Danmarks Skove*,³⁵ hvori han beskriver bøgene, der står tæt sammen og lukker hinanden ude fra lyset, hvorimod egen står frit, men gerne ser ungdommen om sig, Recke i udtalelsen om, at han går sine egne veje uden at agte så meget på andres, og at han tror, det giver større udbytte, end om det modsatte kunne siges.³⁶

Steenstrups individualitetsprincip kommer klart frem i udtalelsen:

Vi har i Historien at gøre med et Stof af en helt anden Art end hvad der ellers omgiver os i Naturens Verden, levende eller livløst. Vi står overfor Individualiteter, saaledes som de fremtræder i Folkeslags, Samfunds eller Personligheders Skikkelse.

*Vi skal vide, at Samfundet har en individuel Karakter, opfatte og forstaa den, men ogsaa, at det til en anden Tid kan være undergaaet en Forandring og have skiftet Sind og Lune, Syn og Smag.*³⁷

Netop ud fra sin opfattelse af historien som individualiteter skriver han også, at en sammenligning må inde-

holde en vis ensartethed i de sammenlignede led.³⁸

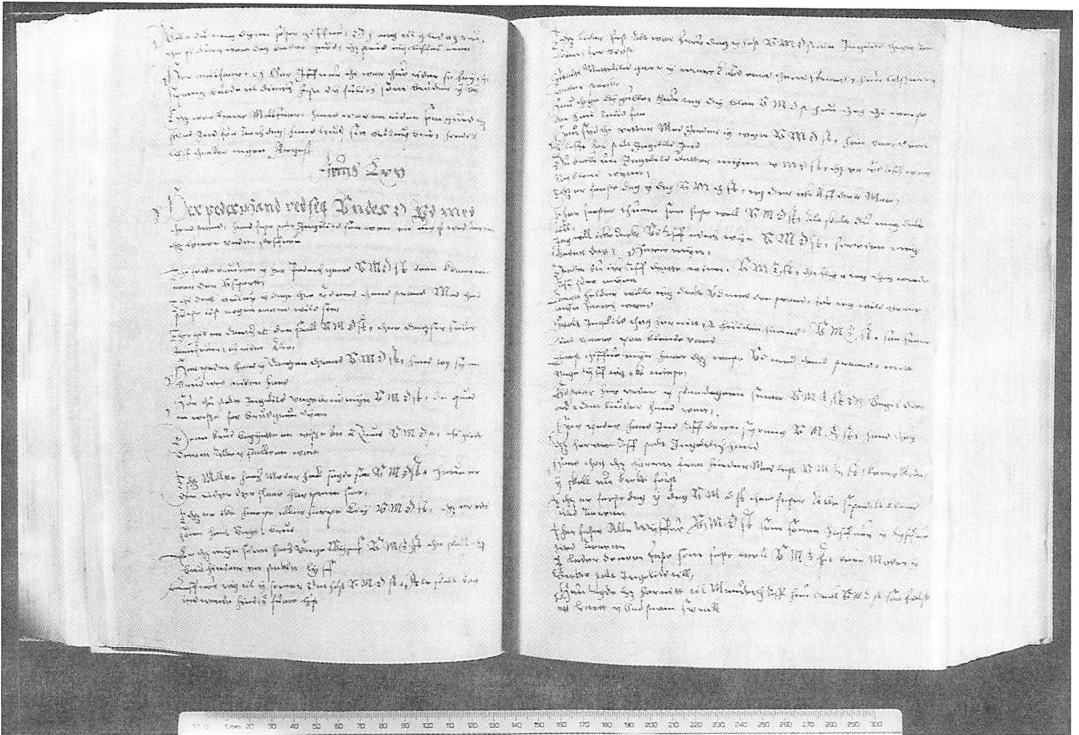
Denne holdning præger Steenstrups historiesyn og også hans forskning inden for de to områder: folkeviserne og stednavnene.

Folkeviserne

I 1891 udgav Steenstrup bogen *Vore Folkeviser fra Middelalderen*. Den sidste del af titlen er ikke det mindst vigtige: Han vil nemlig udskille de ældste viser og viselementer fra renæssancens. Han vil bestemme middelaldervisernes ydre form og indre indhold. I forordet opstiller han en hel serie af modsætninger mellem *det Gamle* og *det Nye*, mellem *det Oprindelige* med *den rette Tidskolorit* og *det tilfældigt Paaheftede*, mellem *Digterens originale Frembringelse* og *Hukommelsens Feiltagelser*, mellem *den ægte og rette Tone* med *dens Naturlighed* og *Simpelhed* og *det Uskønne* samt – med et billede fra tidens interesse for kalkmalerier – mellem *livfulde Billeder* og *hvide Mure*. Man mærker sig også, at han har ønsket at skrive en fremstilling, der var læselig for alle, og sætter det naturligt i forbindelse med udtalelsen om, at det er *Folkets Fantasi*, der har frembragt viserne. Når Steenstrup omtaler folkeviserne som *hin evig rindende Kilde*, udtrykker han også en holdning til dem som den ældste nationale digtning, der bærer kimen til alt det følgende.³⁹

Steenstrup opstiller en række skelnemærker, som peger på renæssancens smag: Et fremtrædende lyrisk element, det subjektive, brugen af "jeg", direkte tiltale af tilhørerne, moraliseren og ønsker, ordsprog og almene sandheder. Med inddragelse af visernes oprindelige formål, dansen, når han frem til, at i de ældste viser, bortset fra omkvæd og eventuelt første strofe, træder sangeren selv mindst frem, hvorimod de nævnte

I 1500-tallet skrev især adelsdamer viserne ned. Denne nedskrivning, "adelsoverleveringen", står i modsætning til den foregående tid, da man lærte viserne udenad, og de overleveredes mundtligt. Nedskrivningen fandt sted på et tidspunkt, hvor smagen nok havde skiftet, og viserne ikke længere brugtes som danseviser. Dette store håndskrift, "Karen Brahes folio", er fra omtrent 1550 og indeholder over 200 viser. Det har sit navn, fordi det nu findes i det bibliotek, som blev opbygget af den lærde Karen Brahe (1657-1736), som altså ikke har noget med håndskriftets tilblivelse at gøre. Biblioteket kom efter hende til Odense adelige Jomfrukloster og beror nu i Landsarkivet for Fyn. - Foto Wermund Bendtsen.

elementer tyder enten på en sen vise eller en sen tilføjelse, som udtrykket "det vil jeg for Sandingen sige", som han betegner som en fyldekalkslinie, der blev brugt, hver gang hukommelsen svigtede. Han beskriver selv sin metode sådan,⁴⁰ at han vil lave en række enkelte undersøgelser og følge hver vej, så langt han kan, og når sigtelinierne alle træffer de samme viser, mener han at være nået til en rigtig inddeling. Man må også sige, at han har gennemført enkeltundersøgelserne ud fra en udpræget følelse af sammenhæng, og *Vore Folkeviser* er en af hans mest velformede og pædagogiske bøger.

Han søger altså som filolog at analysere visernes form og som historiker at

bestemme de oprindelige lag. I et særligt kapitel gør han rede for de historiske visers forhold til den begivenhed, de beskriver. Om "Kongemødet i Roskilde" siger han, at den ligger mistænkelig nær på Svend Aagesøns krønike og slutter, at den er en middelaldervise, men intet har med det 12. århundrede at gøre. Billedet af dronning Dagmar modsiges ikke af andre kilder, derimod ved vi ellers intet om Bengerd, og det lyse billede af hendes forgænger har kunnet skygge for en dronning, *der maaske ikke ret havde vidst at gøre sig yndet*; hendes sønners opførsel har kunnet falde tilbage på hende. Han minder om, at navnet i middelalderens løb kom til at betyde en ond kvinde, og anser visen om

Dronning Berngerd.

Nætet / plejer mand at sige / følger Mandens
til Huset. Saa gaar det her til mit Dagmar oc
Berngerd. Den ene sticket sig vel / oc loed ic ærlige
Nassin efter sig. Den anden for sin Vdydelighed /
er oc icke forgæt / men lidet til det beste. Derfaare
settes det til Exempel / saa vel for de høye som laffue /
sige som factige etc. Begyndelsen aff denne Viser / er
ifficke kommen til hende. Det wi haffue betonnenet
haffue wi oc saa meddeelt. Det maa oc være
noctsom her om / vden der vaar mere
Sig oc Dyd paa ferde
at tal om.

XXVI.

Arlie om Morgenen lang for Dag /
Morgengaffue hun kreffuede for sig:
Giffue i mig kiære Herre Samsø / oc en
Guldkrune aff huer en Mø. Vee da vorde
hende Berngerd.

Kongen suarede hand Berngerd saa / Jom-
fru noget mindre i bede maa : Der er saa man-
gen fattig Mø / formaar det ey alt for sin Død.

Min kiære Herre lader det saa være / i lade
icke Fruer Starlaggen bære : Min Herre den-
ne Døn maa i mig vide / i lade icke Bonde
Søn god Hest vide.

Hvad Fruer best kand kiope for sig / det skal
huer vel maa slide for mig : Formaar hand
Bonde Søn Hest at føde / for hannem legge
wi den icke pde. Vee da vorde

Min

Min kiære Herre lade wi det gaa / i lade vo-
re Land mer Jermen. efter bestaa : Saa kommer
der ingen vd eller ind / vden Døid Mand eller
Quind. Vee da vorde hende Berngerd.

Hvor skulle wi saa meget Staal faa / wi kun-
de baade Land oc Vand bestaa : Min kiære
Jomfru i fare i mag / effier eder vil ellers kom-
me stor klag. Vee da vorde hende

Wi ville fare til Nibe i Vinter Lejer / der fin-
de wi saa mange gode Smede : Wi sinede baa-
de Nogle oc Laaff til lige / Plogiern oc Lund-
stiecke maa icke singe. Vee da vorde

Den Bonde skal føre Kol oc Vd den Vor-
ger skal betale den Smed : Herre i lade eder s-
ge oc raade / i skulle der aff vel finde stor Både.
Vee da vorde hende Berngerd.

Min Fader vaar en Konning for mig hand
haffde en Fader til Kong for sig : Vden sig
Paafund Danste Konger sig føde / oc legge icke
Bønder oc Vdger strax pde. Vee saa vor-
de dig Berngerd.

Kiære Herre huad for Bonden mere ved /
end vandre Dør oc slagre led : Huad skal Bon-
den mer mere i Vo / for vden tho Dren oc en
Ko. Vee da vorde hende Bernaerd.

Hvilken Bonde Kone som føder en Søn /
hun giffuer mig en Dre Guld støn : Men føder
hun Daatter sia saa ven hun giffuer da hestfien
for huer oc en. Vee da vorde hende Bernaerd.

S

Dat

Visen om dronning Bengerd i Anders Sørensen Vedels udgave. Anders Sørensen Vedel (1542–1616) var en borgersøn og teolog, der ved adelig protektion fik mange litterære opgaver. Hans ligprædiken over Frederik 2. i 1588 er berømt. Som forstudium til en stor Danmarkshistorie udgav han i 1591 "It Hundrede Vduaalde Danske Viser", den første trykte folkeviserudgave. Han omdigtede viserne og tilføjede moraliserende vers. En del af Steenstrups kritik gik ud på at komme bag om disse forandringer til visernes middelalderlige form. - Foto Det Kongelige Bibliotek.

Bengerd for et modstykke til Dagmarvi-
sen fra en sen tid.

Kr. Erslev vendte sig imod dette;⁴¹ han mener ikke, den på noget punkt skiller sig ud fra hovedmassen af vore viser om historiske personer. Han tror, den er fra samtiden og derfor et fuldgyldigt udtryk for folkets opfattelse af Berengarias karakter. Netop derfor bliver dronningens dramatiske endeligt for Erslev et eksempel på den vidtgående digteriske frihed, visedigterne har haft.

"Niels Ebbesøn" anser Steenstrup for samtidig.

En sammenligning med Ernst von der Reckes forskning viser både gensidig inspiration og en forskel i synsvinkel. Steenstrup slutter sig helt til Reckes afvisning af, at folkeviserne skulle stamme fra olddigtningen, undersøger i hvilke håndskrifter, bogstavrim forekommer, og i hvilke viser. På dette grundlag mener han, at disse rim hæftes på efterhånden, og at de stammer fra den senere, kunstmæssige Tid. Men

han går videre og finder en stor afstand fra samtidig færøsk og islandsk digtning. På disse øer levede stadig saga- og eddadigtningen, og viserne var kun en gren af en stor poetisk litteratur, hvor det ene let kunne påvirke det andet, og hvor lærde, især præster, øvede større indflydelse, hvorfor viserne fik *et mere bevidst og literært Præg*.⁴²

Linien med undersøgelse af forskellene i forhold til færøsk og islandsk digtning viderefører Recke i en afhandling,⁴³ hvor han på både sprogligt og emnemæssigt grundlag skelner mellem en østnordisk og en vestnordisk vise-gruppe. I den sidste spiller jætter og dværge og slægtshævn en fremtrædende rolle; de danske viser med lignende motiver mener han nu at kunne bestemme som indvandrede fra Færøerne. I sine *Folkeviseredactioner*⁴⁴ skriver han, at det er Steenstrups fortjeneste *at have sondret mellem Visedigtningens forskellige Lag. En sikker Tidsbestemmelse vil imidlertid vedvarende frembyde uovervindelige Vanskeligheder, idet neppe et eneste sikkert Kriterium nogensteds forefindes. – Til at paa-pege en Vises absolut ældste Form ere vi ingensteds istand.* Derimod gælder det om at finde det poetisk mest tilfredsstillende frem. Viserne skal ikke give kulturhistoriske oplysninger efter *et rent archæologisk Princip*.

Recke udtrykker vel derved den senere romantikers opfattelse med en ændret vægtfordeling i forhold til guldalderdigterne; han har andetsteds udtalt, at *Den kunstneriske Sandhed er af en anden og højere Art end den Faktiske, historiske, jeg kunne fristes til at sige tilfældige Sandhed, der i sin Løsrevethed som enkelt Fænomen oftest er en Løgn, ialtfald en Meningsløshed for den ideale Betragtning*.⁴⁵ Sammenlign Inge-mann: *... den i al betydende factisk Sandhed skjulte æsthetiske Sandhed*.⁴⁶ Det afgørende er her, at Recke søger den æstetisk vellykkede tekst.

Steenstrup har vel i almindelighed

ment og i et enkelt tilfælde direkte skrevet, at *det mest Poetiske ogsaa er det Oprindelige*. Jf.: *Allerede disse Slutningsverses upoetiske Karakter viser dem hen til en sen Tid. Og: At disse tre Vers hverken tone gammelt Flag eller poetisk kunne opveie de simple Linier i de andre Former, turde være sikkert*.⁴⁷ Recke, som vel særlig har studeret de indvandrede viser, mener ikke, man kan antage, at en sådan vil være mest fuldkommen i sin første form i et fremmed land, men at der er tale om en proces, *medens Grundmotivet afstrefede det Fremmedartede og blev Kjød af Folkets Kjød, Ben af dets Ben, selve Originaliteten kan være vunden succesivt*. Forskerens skøn er så afgørende, at resultatet må blive en gendigtning.⁴⁸

Steenstrup fortsatte imidlertid sine undersøgelser over alder og sandfærdighed.⁴⁹ Han hævdede mod A.D. Jørgensen og Kr. Erslev, at en visedigter heller ikke dengang havde kunnet omdigte samtidige eller velkendte historiske begebenheder efter behag (jf. Erslevs ovenfor nævnte artikel). Han udvikler sin tanke om, at tæthed ved en velkendt beretning uden selvstændighed ikke tyder på samtidighed. Urigtighed kan være af forskellig art; den kan bygge på et almindeligt falskt rygte og har så næppe kunnet holde sig, når det blev opklaret. Eller den kan stamme fra et partistandpunkt og tyder da netop på samtidighed. Vigtig i Steenstrups argumentation er her sammenligningen med andre lande i samtiden: Der er ikke eksempler på, at man, undtagen i spotviser, har kunnet lave samtidige forhold om efter forgodtbefindende. Det krav, man både i senere tid og i andre lande i middelalderen har stillet til en vise, er, at den skal fortælle sandfærdigt, som sagen nu er kendt. Dengang har der også været en offentlig mening, som snarest har været strengere i sine krav, f.eks. i æresspørgsmål. Dette er et karakteristisk eksempel på Steenstrups realkritik.

Evald Tang Kristensen (1843-1929) var folkemindesamler i stor stil og samlede hos den jyske landbefolkning ca. 3.000 viser, som han nedskrev direkte efter den mundtlige overlevering. Denne nedskrivning er grundlæggende for kendskabet til visernes melodier. En stor del af forskningsdiskussionen går på afvejningen af denne overlevering i forhold til adelsoverleveringen: Hvor er middelalderens digtning bedst bevaret? - Maleri af Hans Agersnap på Frederiksborgmuseet.

Senere prøver han at komme visernes oprindelse nærmere;⁵⁰ her beskæftiger også han sig med indvandring og anlægger et europæisk synspunkt: Han går atter ud fra visens nære tilknytning til dansen, peger på, at også de franske viser har omkvæd, og at disse har et lignende indhold som de danske. I Valdemarernes tidsalder var forbindelsen med Frankrig tæt, og udspringet kunne være her. Derefter går han nærmere ind på omkvædet, et meget lidt udforsket område. Hver vise har sit, som er forskelligt fra alle andres. De er mangeartede, og den enkelte vise bevarer sit oprindelige omkvæd uforandret gennem middelalderen. Her fremfører han også det synspunkt, at viserne trods deres tilsyneladende kunstløshed i det skjulte

fulgte de strengeste regler og fastholdt sine én gang valgte udtryk.

Recke afsluttede sine folkevisestudier med den store udgave *Danmarks Fornviser*, en titel der skyldes hans opfattelse, at betegnelsen folkevise er uheldig – han påberåber sig Steenstrup som meningsfælle; jeg har dog ikke i dennes forfatterskab fundet udsagn om dette – adelsvise ville efter Reckes mening være en langt mere dækkende betegnelse, navnlig med henblik på optegnelsen, men dog for eksklusivt i forhold til de vestnordiske viser. Recke skelner i det hele taget mere mellem almueviserne og adelsviserne end Steenstrup; de første bevarer bedst handlingens tråd, de sidste enkelthederne. Hans udsagn om, at middelalderens særpræ-

gede digtning bør gives som en helhed for sig uden sammenblanding med noget senere, er også helt dækkende for Steenstrups holdning; og han mener trods alt, at den mest helstøbte form i *Regelen* tør antages at være den oprindeligste. Måske har han på dette punkt nærmet sig Steenstrup. Også han giver klart udtryk for, at visen ikke er kunstløs, men tværtimod har en gennemført teknik, især i den fireliniede strofe. Recke følger Steenstrup i at henvise "Kongemødet i Roskilde" til en sen tid, ligesom også "Dronning Bengerd"; "Niels Ebbeson" betegner han som den eneste i streng forstand historiske. Kongens møde med skovjomfruen i "Marsk Stig" vil han modsat Steenstrup ikke godtage som middelalderligt.⁵¹

Steenstrup kalder i sin anmeldelse af 1. bind fremstillingen *et skøn, der nærmer sig den afgørende bevisrække*, retfærdig med hensyn til hvad hvert enkelt folk har ydet, *snarest kunde der vel rettes en anke fra dansk standpunkt*.⁵²

Stednavnene

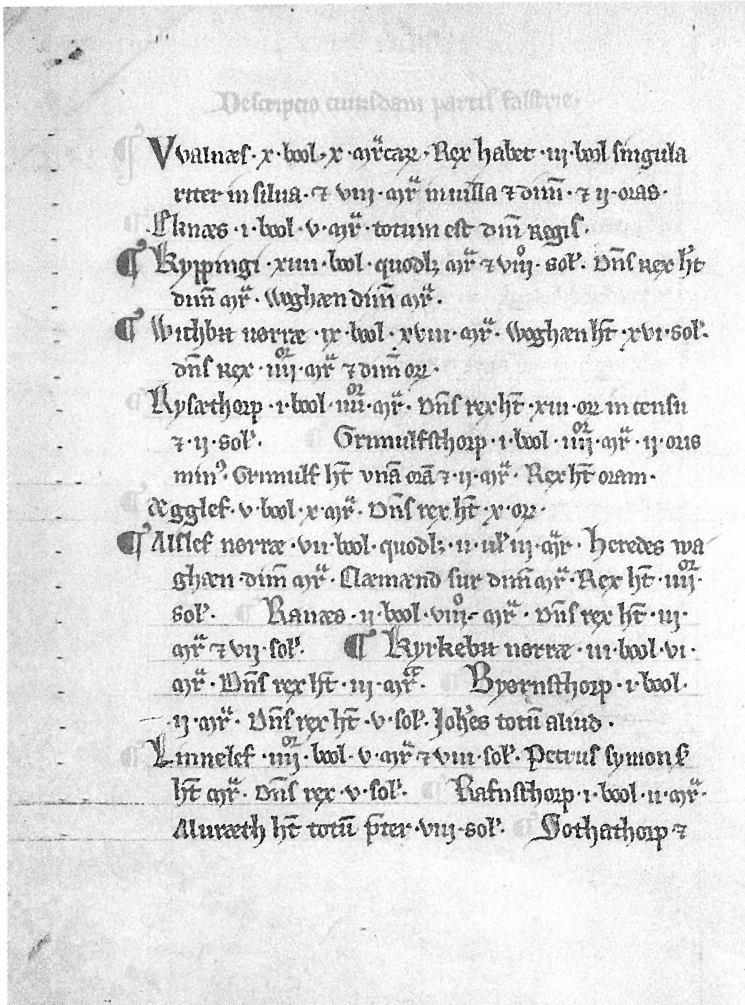
Stednavnestudierne er et andet af de områder, hvor Steenstrup har virket mest forskningsinspirerende. I to artikler fra 1890'erne gav han et metodisk grundlag for navnenes anvendelse i bebyggelseshistorien og i religionshistorien og udbyggede det senere med flere fremstillinger.⁵³ Han sammenligner bynavnenes endelser med størrelsen af deres tilliggender og finder, at den enkelte endelse peger mod et bestemt tilliggende. Han påviser, at intet nordisk stednavn, i hvilket en guds navn indgår, viser hen til en bopæl eller bebyggelse.

Der er en lighed både mellem hans fremgangsmåde over for viser og navne, og mellem de resultater, han når til. Han skelner skarpt mellem navngivningen efter middelalderens slutning, især i det 19. og det 20. århundrede, og den tidligere. Den nyere har en langt mere

tilfældig og modepræget karakter.⁵⁴ I den ældre finder han ligesom i viserne en selvgroet regelmæssighed: Han sammenligner i Falsterlisten bynavnenes endelser med byernes tilliggender og finder, at de enkelte tilliggender i hver navnegruppe har nogenlunde ens størrelse. Ingen bebyggelser eller menneskelige bopæle opkaldes direkte efter en gud, derimod gerne efter en mand, hvis navn var afledt af gudens (Odense); guders navne knyttes direkte til naturforhold. Hvad dansen er for viserne, er beliggenheden for navnene; stedets natur og dets praktiske anvendelse var et hovedemne for navngivningen. Han opstiller den regel, at man bør undersøge, om der til de samme navne ikke svarer den samme beliggenhed, som dog også kan have forandret sig. Omvendt kan naturforholdene bidrage til forståelsen af ord, der ikke længere findes i sproget.

Om skikkelserne i de gamle viser i modsætning til de senere skriver han, at de ikke er abstrakte begreber, men navngivne personer, *ikke en Svend og en Jomfru, men derimod Ridder Oluf og Jomfru Else ... ikke Fru Invidia i egen ætheriske Person*.⁵⁵ For navnene er det et hovedsynspunkt, at de er nøgterne, god og nyttig agrarisk prosa.⁵⁶ Nøddebo betyder kvægskur, og nyttige planter og skovens træer, men ikke roser og liljer findes i navnene. I et humoristisk afsnit beskriver han, hvordan man ikke i gamle dage ville finde på at opkalde en bakke efter himlen.⁵⁷ I begge tilfælde gælder det, at det gamle trods sin regelbundethed er mere karakteriserende, har mere personlighed, mere liv end det senere. Og ligesom man i senere tid blandede poesi ind i navngivningen, kom lyrik, subjektivitet ind i viserne. Sammensætningerne med fager kan narre, da dette ord i ældre tid mere har betegnet frugtbarhed end skønhed, navnene er heller ikke så gamle, og i nogle tilfælde kan der være tale om et andet ord.

Alle gamle Stednavne er dernæst al-

Begyndelsen af Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog. Den såkaldte Kong Valdemars Jordebog er et håndskrift af broget indhold fra ca. 1300. Et af elementerne er en fortegnelse over landsbyerne på Falster med angivelse af deres tilliggender og af, hvor megen jord kongen ejede dér. Mange af stednavnene forekommer i denne liste i deres ældste, kendte form. Steenstrup grundlagde den statistiske metode, som prøver at forbinde landsbynavnenes endelser med bestemte størrelsesforhold. Tanken er, at den gode og let tilgængelige jord er taget i besiddelse først, og at de største landsbyer må være de ældste. - Foto Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

vorlige.⁵⁸ De opkalder ikke efter, hvad der ikke findes, som "Brødløs". Med hensyn til viserne skriver han i forbindelse med, at en del af omkvædene om sommer og blomster må henvises til sen tid: *Den Alvor, den dybe Stemning, det rige Tankeindhold, som de gamle Omkvæd i saa høj Grad rummede, er gaaet tabt, og en vis lys Ensformighed har begyndt at brede sig.*⁵⁹

Han fremhæver både visernes og navnenes nationale karakter. De første afviger ikke blot fra de færøske ved at være mindre lærde, men også fra de tyske ved at være mindre lyriske. De udtrykker folkeindividualiteten: *I den*

danske Folkevise fra Middelalderen har aabenbart Folkets Fantasi, dets digteriske Evne og fortællende Drift fundet sit eneste Afløb.⁶⁰ Både i tal og i værdi overgår de det øvrige Nordens, det store antal historiske viser er en ejendommelighed, og vi har de tidligste optegnelser. De danske visers episke indhold og undgåen ethvert "jeg" bunder i noget, *der var egent for Folkets Naturel.*⁶¹ Derfor blev dette træk særlig fremtrædende hos os. I denne sammenhæng må hans betoning af visernes enkle sætningsbygning, med sjældne inversioner, deres enfold, deres mangel på mytologiske, bibelske og historiske hentydninger og på

udførlig dragtbeskrivelse, kort sagt, hele deres enkle karakter, vel også ses.⁶² For Steenstrup må alt dette have udgjort en helhed. Tilsvarende har hele navneforrådet lige til Ejderen et ensartet præg, der er ikke foregået noget folkeskifte som i England, og når tysk mode har været rådende, har den især sat sig spor på herregårdene, mens *det rigtige Bondeland beholdt fuldstændig sit danske Præg*.⁶³

Om herregårdsnavnene på -lund og -dal skriver han, at der som modsætning til ældre navneskik kun er tale om *at følge en Skik og ikke om at give et Navn, som virkelig karakteriserede Stedet*. De mangler altså sand individualitet.

De sønderjyske stednavne har han viet en særlig afhandling, hvis formål netop er påvisningen af det ensartede præg til Ejderen, og som indgår i et nationalt præget samleværk; i den sammenhæng kan også nævnes hans artikler om stednavne i Flensborg Avis.⁶⁴ Hans nationale engagement har også fundet direkte udtryk i behandlingen af andre enkelte spørgsmål: Det overordnede tema er her, hvorvidt forskellene mellem landsdelene er modsætninger eller afvigelser. I 1907 tog han over for en svensk forsker spørgsmålet op om de bornholmske stednavnes danske oprindelse; han fremhævede landsdelens særpræg, at der ikke var landsbyer, kun enkeltgårde, og at "by" derfor betegnede den enkelte gård; både Bornholm og Jylland savner byer på -løse, fraværet af -lev beviser ikke noget, da denne navnetype er ujævnt repræsenteret i de danske landsdele; hvorimod -inge, -sted og mange andre er sammenfaldende. Konklusionen er, at forskellene skyldes naturforhold og ikke en anden national oprindelse.⁶⁵ Stednavnenes nære tilknytning til stedet er også en væsentlig del af argumentationen i to artikler om Jylland og om ønavne; landsdelenes ejendommeligheder er ikke modsætninger mellem landskaberne, men *Afvigelser*

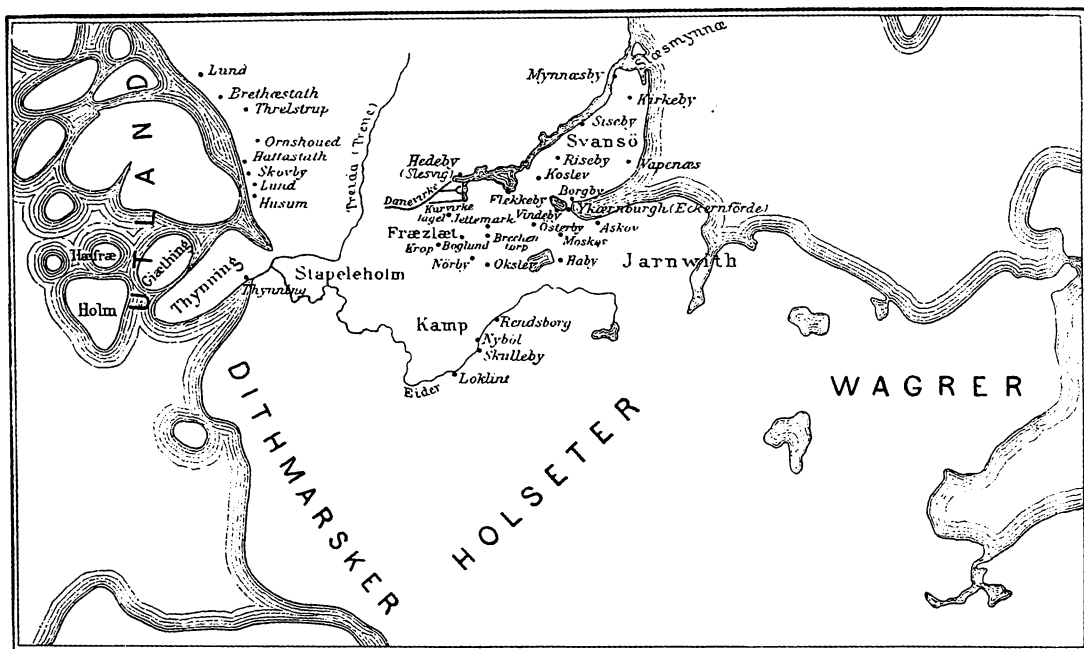
indenfor det fælles folkelige i vor Nationalitet.⁶⁶

I sine værker om vikingetidens historie bruger Steenstrup stednavnene i sin argumentation for kolonisation i stor målestok i Normandiet og udtaler, at kun stednavnene kan give vejledning om, hvorfra vikingerne i England kom.⁶⁷

Svarende til hans forbehold over for sammenligningen med de færøske viser er udtalelsen: *Jeg kan i det Hele sige, at jeg altid har næret Frygt for at gaa til Udlandet, inden jeg paa alle Maader havde søgt at hente alt det ud af Stoffet, som det selv i Virkeligheden indeholdt*. Han argumenterer for, at -um er en gammel dativ pluralis, næsten ældre end landskabslovene; dativformen kan let forekomme, man boede i, på, ved, under. Husum = i husene. Når man har villet antage, at -um havde betydningen "hjem", er det under indtryk af norske, svenske og andre navne, som *en europæisk Nødvendighed*.⁶⁸ Man ser her den nøje sammenhæng med hans teori, når han siger, at der skal være en vis ensartethed i de sammenlignede led. Og individualitetsprincippet viser sig igen som en søgen efter navnets forudsætninger i stedet.

Hans holdning til den mundtlige overlevering er derimod ikke entydig. Om stednavnene skriver han, at *Almuen paa Landet med mærkelig Sejhed har bevaret den ældgamle Udtaleform*. Om viserne, at de gamle optegnelser vejer tungere end mundtlig tradition, og særligt om omkvædene: *Ved at granske nøjagtigt, hvad der tilhører Middelalderen og den nærmest følgende Adelsperiode, ved ikke at lade sig vildlede af moderne Optegnelser fra Folkemunde vil man dog erfare det rette Forhold*.⁶⁹

Allernærmest kommer Steenstrups folkevise- og stednavneforskning hinanden i en lille artikel om det særprægede folkeviseudtryk "han red sig under ø". Han skriver, at denne stående vending *kan lære os lidt om vort Lands Bebyggelses- og Vejforhold i ældre Tid*. Stedsbe-

Steenstrups kort over "De danske Stedsnavne ved Sydgrænsen" fra Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie. Steenstrups artikel om de sønderjyske stednavne var både forskning og et indlæg i den nationale debat. Han betegner stednavnene som hørende til de mest talende minder i national henseende, understreger, at samtidige, tyske kort giver et fortegnat billede, og fremhæver, at man må søge til gamle kilder og til den stedlige befolknings udtale for at finde stednavnenes rette form. Han gennemgår de forskellige navnetyper og konkluderer, at stednavnene i Slesvig har samme form som i de andre danske landsdele, og at man heraf kan se, hvem der har været landets oprindelige indbyggere.

tegnelsen "under" bruges om den, der befinder sig tæt ved en kyst. De to gamle rejseruter var ridtet langs stranden over for "op paa Land", dvs. ind i landet.⁷⁰

Mellemstandpunkternes mand

Når det er fastslået, at de konservative efter 1870 ikke var nationale i skandinavistisk forstand, kan man se det som et resultat af nederlaget i 1864, men man kan også se det som et udtryk for, at de var arvtagere til de gamle helstatsfolk mere end til de nationalliberale. Steenstrup afviser de skandinavistiske teorier, men han lægger alligevel vægt på en national grundstemning, noget særegent, som ikke er resultat af et program, men er selvgroet. Sammenlig-

ningen med andre lande i samtiden spiller en væsentlig rolle i hans forfatter-skab, men hans metodiske krav er, at grundlaget for sammenligningen skal være i orden. Ligesom Ernst von der Recke og Julius Paludan ser han gerne de danske fænomener i sammenhæng med de europæiske kulturbevægelser, men er mindre tilbøjelig til at drage slutninger om påvirkning og understreger i hvert fald, at man først skal nå til bunds i det hjemlige fænomen. Er det et paradoks, at historikeren Steenstrup er mere national og dermed i en vis forstand mere romantisk end digteren Recke? Man kan lægge noget personligt i det, man kan også se det som et udtryk for Steenstrups historistiske standpunkt, ligesom tilbøjeligheden til at søge det oprindelige i det mest poetiske.

Også i anden henseende er Steen-

strup mellemstandpunkternes mand, nemlig når det gælder subjektiviteten og historikerens dom. Han benægter eksistensen af en rent objektiv historisk skrivning, anser den vel ikke engang for ønskelig – også for ham hænger det psykologiske sammen med det etiske – men han giver slet ikke så utvetydigt udtryk for det som Henrik Scharling og K.G. Brøndsted. Over for den samtidige positivisme meget firkantede videnskabsopfattelse sætter han først og fremmest historismens krav om forståelse; erkendelsen af den historiske afstand som et middel til at komme bag om den, forsøget på gennem indlevelsesevne og stadig prøvelse af både helhed og enkelthed at udskille overleveringens forskellige lag og finde ind til emnets kerne, det væsentlige, det egentlige, det individuelle, for så herudfra at opbygge en systematik, der bygger på emnet selv. En sådan videnskabsopfattelse må i sidste instans være religiøst funderet. Hvis man ikke tror på en Gud, der sidder inde med den endelige erkendelse, fordi Han har skabt det hele, og som derfor er i stand til at lede – indirekte, ad subtile veje, men dog lede – forskeren til at gribe ”det, det drejer sig om“, kan teorien ikke hænge sammen.

Steenstrups intuitive historiesyn og skarpe kritiske sans fungerer så godt sammen i de to fagområder, som her er analyseret, at man nok skal være forsigtig med at lægge et problem, endsige en konflikt ind i det; et problem og en konflikt som tilsyneladende kun eksisterer i et andet historiesyn end hans. Han prøver at finde frem til både visernes og navnenes karakter ved stadig at sammenholde helhed og enkelthed og ved at inddrage omstændighederne. De kendetegn, han anvender over for de gamle viser, må nødvendigvis være subjektive, d.v.s. bygge på en helhedsopfattelse, som ikke kan bevises. Recke har sat sagen på spidsen, men nok ramt temmelig rigtigt med ordene om, at der næppe findes et eneste sikkert krite-

rium for tidsbestemmelsen, og at rekonstruktionen reelt er gendigtning. Historikeren Steenstrup har ikke kunnet godtage dette, men kan dog vanskeligt stille andet op end at prøve enhver synsvinkel så langt som muligt og derved nå en grad af sandsynlighed. Med hensyn til subjektiviteten og dommen er det nok ikke muligt at konkludere andet, end at han har ment, at historikeren skulle undgå yderpunkterne og anlægge et nuanceret standpunkt.

Men hermed er vi fremme ved et centralt spørgsmål i forhold til hele Steenstrups forfatterskab: Hvorfor holdt han sig i det store og hele til enkeltundersøgelser som disse i stedet for at skrive en stor, danmarkshistorisk syntese? Tiemroth kalder ham syntesehistoriker, og han er da også meget bredt orienteret og skriver sine enkeltstudier under en høj himmel. Men havde han ikke stået stærkere ved at skrive en syntese end ved at lade den være underforstået? Er det ikke paradoksalt, at han, der mindre end nogen anden var periodehistoriker, kun har givet en egentlig syntese af den tidlige middelalders historie? Da han udpræget ser det danske folk som en individualitet, kan man ikke sige, at hans historiesyn skulle stille sig i vejen for det.

En mulig forklaring kan anes i de konservatives situation som beskrevet ovenfor. Steenstrups stilling inden for faget historie som den respekterede, men isolerede – en stilling der ikke kan have været uden omkostninger – kan have fået ham til, bevidst eller ubevidst, at vige tilbage fra at skrive et værk, som på alle planer måtte blive et opgør med de radikale historikere. I en danmarkshistorisk syntese havde Steenstrup ikke kunnet undgå at fælde en dom, ikke mindst over sin samtid! Steenstrup kunne godt sige det, der skulle siges, men man kan under disse omstændigheder godt forstå, hvis de vigtige specialstudier har virket mere tiltrækkende end den meget store mundfuld,

som en hel Danmarkshistorie under alle omstændigheder må være. Til hans isolerede stilling kan også hans uddannelse uden for faget have bidraget.

Jeg synes også, at den sammenligning med Ernst von der Recke og andre konservative, som er forsøgt her, viser, at Steenstrups historiesyn og nuancerne i hans virke kommer nok så godt frem ved sammenligning med åndsfrænder uden for faget historie som ved at jævnføre ham med de radikale historikere. Lige så spændende som forskellen mellem Recke og Steenstrup er ligheden i deres opfattelse af viserne – at de trods den enkle form i det skjulte følger de strengeste regler. Her forenes deres iagttagelser med en romantisk tanke om, at poesens grundlæggende virkemidler ikke bygger på teori og lærdom, men er selvgroede.

Noter

- Erik Dahl: *Folkeviseforskning i Norden*, 1956. Jørgen Bang: *Synspunkter på folkevisen*, 1972. Iørn Piø: *Nye veje til Folkevisen*, 1985. John Kousgård Sørensen og Vibeke Christensen-Dalberg: *Stednavneforskning 1–2*, 1972–1979.
- Feks. Georg G. Iggers: *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*, München 1971. Den følgende fremstilling bygger især på Friedrich Meinecke: *Die Entstehung des Historismus*, Berlin 1936; Peter Meinhold: *Geschichte der kirchlichen Historiographie*, München 1967. Særlig om pietismen: Erich Beyreuther: *Geschichte des Pietismus*, Stuttgart 1978.
- Johannes Steenstrup: *Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer*, 1934, s. 11–13.
- Svend Ellehøj m.fl.: *Københavns Universitet 1479–1979, 5: Det teologiske Fakultet*, 1980, s. 381–455.
- Henrik Scharling: *Menneskehed og Christendom i deres historiske Udvikling, en Fremstilling af Historiens Philosophi, 1872–1874*, 1, s. 6–7.
- Henrik Scharling: *Reisestudier*, 1892, s. 121.
- Carl Ploug: *Efterladte Digte*, 1894, s. LXXXVIII.
- Ernst von der Recke: *Blandede Digte*, 1890, s. 52–53, 121–123.
- Julius Paludan: Carl Parmo Ploug, *Mellem Semestrene*, 1921, s. 179–182.
- K.G. Brøndsted: Den lemniske Athene, *Fra det Fjerne*, 1911, anmærkninger. Samme: *Erindringer*, 2, 1932, s. 19–22, 52, 119.
- Julius Paludan: *Fremmed Indflydelse paa den danske Nationalliteratur i det 17. og 18. Aarhundrede 1*, 1887, Forord.
- Ernst von der Recke: *Principerne for den danske Værkunst*, 1881, bd. 1, s. 112.
- Ernst von der Recke: Anmeldelse af L. Pineau: *Les vieux chants populaires scandinaves*, *Danske Studier* 1907, s. 160–165, her s. 161.
- P.A. Rosenberg: *Erindringer*, u.å., s. 117 f.
- Brøndsted: Den lemniske Athene (se note 10), anmærkninger.
- K.G. Brøndsted: Anmeldelse af Julius Paludan: *Mellem Semestrene*, *Jyllandsposten* 17.12.1921.
- Johannes Steenstrup: *Historieskrivningen. Dens Udvikling gennem Tiderne, dens Væsen og Formaal*, 1915, s. 232.
- Nationaltidende* 5.12.1924.
- Johannes Steenstrup: *Carl Jacobsens Liv og Gerning*, 1922.
- Thomas Lange: *Fortællinger*, 1885.
- Johannes Steenstrup: Oldtiden og den ældre Middelalder, *Danmarks Riges Historie* 1, 1897–1904, s. 477–491. Jf. Jon A.P. Gissel: Johannes Steenstrup og Danmarks Riges Historie, *Historisk Tidsskrift* 93, 1993, s. 47–64.
- Julius Paludan: *Emile Zola og Naturalismen*, 1897.
- Steenstrup: *Historieskrivningen* (se note 17), s. 177–184, 225.
- Povl Bagge: Om historieforskningens videnskabelige karakter. Nogle bemærkninger i anledning af Kr. Erslevs skrift "Historieskrivning", *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 5, 1939–1941, s. 355–384. Jf. afsnittet Er Historie Videnskab eller Kunst? i Steenstrup: *Historieskrivningen* (se note 17), s. 160–169.
- Karsten Thorborg: *Arbejds papirer til historisk metodelære 1–2*, 1975–1976.
- Knud Fabricius: Gennembrudet i dansk Historieforskning og Historieskrivning i 1870'erne og 1880'erne, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 5, 1939–1941, s. 385–411, her s. 395.
- Ellen Jørgensen: Steenstrup, Johannes, *Dansk Biografisk Leksikon*² 22, 1942, s. 474–480. Samme: *Historiens Studium i*

- Danmark i det 19. Aarhundrede*, 1943, s. 218–229.
28. Johannes Steenstrup: *Den danske Kvindes Historie*, repr. 1982, s. XII.
  29. Jens Henrik Tiemroth: *Erslev – Arup – Christensen. Et forsøg på strukturering af en tradition i dansk historieskrivning i det 20. århundrede*, 1978, s. 40.
  30. Jens Chr. Manniche: *Den radikale historikertradition. Studier i dansk historievidenskabs forudsætninger og normer*, 1981, s. 167.
  31. Harald Ilseø og Kai Hørby: *Historie, i: Ellehøj m.fl.: Københavns Universitet* (se note 4) 10, *Det filosofiske Fakultet* 3, s. 441–444.
  32. Leo Tandrup: Steenstrup, Joh., *Dansk biografisk Leksikon*³ 14, 1983, s. 33–38.
  33. Ernst von der Recke: *Danmarks Fornviser*, 1927–1929, bd. 1, s. VI.
  34. Samme: *Knud og Magnus*, 1881, 3. akt.
  35. Johannes Steenstrup: *Fri Forskning og Skole*, *Dagbladet* 23.3.1891. Samme: *Naturfølelsen overfor Danmarks Skove*, *Gads danske Magasin* 1923, s. 273–286.
  36. Ernst von der Recke: *Om Folkeviseredaktioner*, *Danske Studier* 1907, s. 167–172, her s. 172.
  37. Steenstrup: *Nogle Omrids* (se note 3), s. 23.
  38. Sst., s. 26–27.
  39. Johannes Steenstrup: *Vore Folkeviser fra Middelalderen. Studier over Visernes Æsthetik, rette Form og Alder*, 1891, Forord.
  40. Sst., s. 4.
  41. Kr. Erslev: *Hvad vides der om Dronning Berengarias Karakter? Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1893, s. 353–371.
  42. Steenstrup: *Vore Folkeviser* (se note 39), s. 7, jf. s. 151, 159, 204.
  43. Ernst von der Recke: *Folkevisestudier. Vestnordisk Indflydelse i dansk*, *Danske Studier* 1907, s. 79–120.
  44. Ernst von der Recke: *Nogle Folkeviseredactioner*, 1906, s. 6.
  45. Ernst von der Recke: *Nogle Bemærkninger i Anledning af Lector philologus' Kritik over "Archilochos"*, *Nær og Fjern* 339, 1879, s. 10–12.
  46. B.S. Ingemann: *Dramatiske Digte*, 1843, Fortale.
  47. Steenstrup: *Vore Folkeviser* (se note 39), s. 271, s. 40 og s. 160.
  48. von der Recke: *Om Folkeviseredactioner* (se note 36), s. 167–172.
  49. Johannes Steenstrup: *Nogle Bemærkninger om historisk Sandhed i Visedigtningen*, *Historisk Tidsskrift* 8. rk. 1, 1907, s. 138–152.
  50. Johannes Steenstrup: *De danske Folkevisers ældste Tid og Visernes Herkomst*, *Historisk Tidsskrift* 9. rk. 1, 1919–1920, s. 232–254, 355–397.
  51. von der Recke: *Danmarks Fornviser* (se note 33).
  52. Johannes Steenstrup: *Anmeldelse af von der Recke: Danmarks Fornviser*, *Nordisk Tidsskrift för vetenskap, kunst och industri* 1928, s. 240–241.
  53. Johannes Steenstrup: *Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie*, *Historisk Tidsskrift* 6. rk. 5, 1894, s. 313–366. Samme: *Nogle Undersøgelser om Guders Navne i de nordiske Stedsnavne*, *Sst.* 6. rk. 6, 1896, s. 353–388.
  54. Johannes Steenstrup: *De danske Stednavne*, 1908, s. 74.
  55. Steenstrup: *Vore Folkeviser* (se note 39), s. 107 og s. 205.
  56. Steenstrup: *De danske Stednavne* (se note 54), kap. 10.
  57. Sst., s. 66.
  58. Sst., s. 68.
  59. Steenstrup: *De danske Folkevisers ældste Tid* (se note 50), s. 369.
  60. Steenstrup: *Vore Folkeviser* (se note 39), s. 5.
  61. Steenstrup: *De danske Folkevisers ældste Tid* (se note 50), s. 392.
  62. Steenstrup: *Vore Folkeviser* (se note 39), s. 189–205.
  63. Steenstrup: *De danske Stednavne* (se note 54), s. 8.
  64. Johannes Steenstrup: *De sønderjydske Stedsnavnes Vidnesbyrd om Folkets Nationalitet og Historie*, *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie. Dokumenter, Aktstykker, Kort og statistiske Oplysninger vedrørende Sønderjylland*, red. Franz von Jessen, 1901, s. 60–71. *Flensborg Avis* 16.5., 2.6., 13.6., 28.6., 2.10., 27.11. 1907, 29.1., 25.2., 18.3. 1908, 25.2., 28.2., 18.3.1914.
  65. Johannes Steenstrup: *Ere Bornholms Stedsnavne danske? Fædrelandet* 1, 1907, nr. 10, s. 3–4.
  66. Johannes Steenstrup: *Jylland og Jyder*, *Historisk Tidsskrift* 8. rk. 3, 1910–1912, s. 1–49. Samme: *Ønavne*, *Sst.*, s. 70–78.
  67. Johannes Steenstrup: *Normannerne* 1, 1876, s. 175; 3, 1882, s. 92–93. Samme: *Normandiets Historie under de syv første Hertuger 911–1066*, *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter* 7. rk., *Historisk og filosofisk Afdeling* V.1, 1925, s. 255–265.
  68. Johannes Steenstrup: *Indledende Studier over de ældste Stedsnavnes Bygning*, 1909, s. 8 og s. 51–53.
  69. Steenstrup: *De danske Stednavne* (se note 54), s. 15. Se dog også Steenstrups an-

J. A. P. Gissel

meldelse af *Samsøs Stednavne*, *Danske Studier* 1923, s. 39–45. Samme: *De danske Folkevisers ældste Tid* (se note 50), s. 357.

Jf. samme: *Vore Folkeviser* (se note 39), s. 6. Bemærk dog også sst. s. 62–63.
70. Johannes Steenstrup: "Han red sig under Ø", *Fædrelandet* 1, 1907, nr. 16, s. 2.

Historikerfejde

John Christensen og Henrik Stevnsborg

Fortid og Nutid oktober 1993, hefte 3, s. 235–242.

På baggrund af de seneste års debat i Danmark og navnlig i Sverige og England peger John Christensen og Henrik Stevnsborg på konsekvenserne for opfattelsen af historiefagets videnskabelighed, dersom man – med artiklens forfattere – accepterer en række nyere, franske filosofers kritik af det europæiske rationalitetsbegreb. Uanset kildekritik og andre faginterne kvalitetsnormer er enhver historieskrivning uafvendeligt subjektiv; fortiden unddrager sig objektiv erkendelse. Forfatterne opfordrer faghistorikerne til at se dette i øjnene og erkende, at der ikke kan være noget klart skel mellem historie og digtning. Artiklen knytter sig til en avisdebat i efteråret 1992.

John Christensen, f. 1948, cand.phil. i historie. Oversætter ved EF i Bruxelles. Talrige artikler og debatindlæg i dagspresse og fagtidsskrifter, bl.a. "Take off your spectacles and follow the cross" i *Festskrift til Niels Steensgaard*, 1992.

Henrik Stevnsborg, f. 1948, dr.phil. 1992 på afhandlingen *Politiet 1938–47. Bekæmpelsen af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed*. Lektor i retshistorie ved Københavns Universitet.

En række danske universitetsfag har i de senere år gjort sig alvorlige overvejelser om metoder, selvforståelse og værdigrundlag. Eksempelvis har antropologen Kirsten Hastrup rejst det spørgsmål, om rationalitet overhovedet kan sondres fra irrationalitet i forskningsprocessen, og hævdede, at forskeren må digte på det, han/hun – forbløffet – iagttaget.¹ Og etnologen Palle O. Christiansen har spurgt sig, hvilken vej hans fag bør gå. Han konkluderer, at det må søge tilbage til sin rod, nemlig filosofen Johann Gottfried von Herder fra det 18. århundrede. Etnologen må derfor – med Herder – foretage dén indre sjælerejse, hvor følelse kommer før tanke og indre sprog før ræsonnement.²

Med sin omdiskuterede bog om *Den forbudte retsfølelse* har Peter Højlund, der er jurist, indledt et opgør med en retspositivisme, der alene anerkender empiriske kendsgerninger, og som efter Højlunds mening har ofret al etik i sine

illusoriske bestræbelser på at gøre juristen videnskabelig.³ Hanne Petersen ved Københavns Universitets juridiske fakultet har ligeledes fastslået, at *værdigrundlaget, virkelighedsanskuelsen, menneskesynet eller verdensbilledet er i færd med at ændre sig, og (at) det stiller alle former for viden – og måske hele videnskabsinstitutionen som sådan – over for en uhørt udfordring*. Selv mener Hanne Petersen, at en juridisk forsker og forfatter bør honorere kvalitetskrav som engagement, emotionalitet, kreativitet og mod. I så fald kunne det færdige produkt snarere end et "håndværk" blive et "kunsthåndværk".⁴

Den tilsvarende diskussion om historie som videnskab kontra kunst har gamle rødder. Kendt er således debatten mellem Povl Bagge og forfatteren Martin A. Hansen. Den sidstnævnte ville sprænge grænserne mellem historie og litteratur. Povl Bagge argumenterede derimod for, at historie – til for-

skel fra kunst – skal *give sand oplysning om det menneskelige livs vilkår og former*.⁵ Povl Bagges synspunkt sejrede hos faghistorikerne, der ikke lod sig anfægte af amatørerne. Martin A. Hansen fastholdt dog, at historie er kunst, og at man – i det mindste med hensyn til historiefremstillingen – må kassere *den modetro, at den skal være videnskabelig*.⁶ Allerede Kristian Erslev foregreb denne problematik med sin skelnen mellem objektiv historieforskning og subjektiv historieskrivning.⁷ Fagets videnskabelighed har derfor altid hvilet på et gyngende fundament. *Der er, som Kai Hørby har pointeret, ingen historiker der nogensinde klart har kunnet begrunde, hvori det overbevisende i en historisk videnskabelig redegørelse i grunden består*. Kai Hørbys vurdering af arven efter Erslev blev formuleret i Københavns Universitets store jubilæums-historie fra 1980, og i mangt og meget blev historiens historie skrevet hér.⁸ Men fagets status er til stadighed under debat, ikke mindst når det gælder skillelinjen mellem litterær fiktion og videnskabelig sandhed i historien. Mest radikalt anbefalede Hans Hauge i 1990, at de historiske institutter ved universiteterne nedlægges. Hauges inspirationskilde er den amerikanske professor i bevidsthedshistorie Hayden White, for hvem historien ikke er væsensforskellig fra skønlitteraturen, men som dén et fiktivt, retorisk, filosofisk og æstetisk produkt. At kalde en fremstilling for "historievidenskabelig" er blot et raffineret digterisk indholdssignal. Et litterært virkemiddel.⁹

Samme tema blev i efteråret 1992 taget op af en håndfuld historikere, som under en "historikerfejde" i dagspressen – ud fra vidt forskellige udgangspunkter – forkastede traditionelle opfattelser af historiens videnskabelighed og fremstilling.¹⁰ Inden for det faghistoriske establishment ville nogle om ikke kvæle kritikken, så dog dysse den til ro med velvilje, mens andre med påfaldende il-

terhed søgte at stable inkquisitionens bålbrænde op om fødderne på de formastelige.¹¹ Deraf må man udlede, at debatten er både relevant og påkrævet, og at historien, som det hed i Den jyske Historikers julenummer 1992, igen er "i spil".¹² Man skal da heller ikke lade sig narre af, at "fejden" blev afblæst efter et par uger. Den vil vende tilbage med fornyet styrke, for noget lokalt dansk fænomen er den bestemt ikke.

Tag blot Sverige, hvor professor Christer Winberg i Historisk Tidsskrift har brugt stærke ord. Han taler om *historiske kamikazepiloter* samt om en ny *selvmordslinie* i svensk historie,¹³ og sigter dermed til artikler i tidligere numre af samme tidsskrift, som ledte læserne ind i det postmoderne univers. Hér møder vi franske fornuftskritikere som Derrida, Ricoeur og Foucault – men til gengæld hverken Objektivitet, Sandhed eller Virkelighed. Hér har alle idoler lerfødder, alt er subjektivt, alt er relativt, og enhver refererer til syvende og sidst til: Sigselv – hvilket selvsagt udelukker muligheden af at betragte historie som en form for videnskab.¹⁴

Debatten om det postmoderne og historien har løbet i det svenske historiske tidsskrift i efterhånden et par år. Tidvis har tonen været aggressiv, injurierende. Ikke desto mindre er debatten et seriøst forsøg på at forholde sig til historieforskningens og historieskrivningens aktuelle situation. Hvor mange dele intuition kan man egentlig tolerere i en historisk fremstilling; og hvor mange elementer kan man acceptere, som ikke direkte er koblet til historikerens grundstof, kilderne, men er rent stemningsskabende, pointillistisk ordmaleri?

Som en udløber af debatten har de svenske dagblade bragt diverse indlæg, blandt andet ét, hvor besættelsestidshistorikeren Alf W. Johansson svinger svøben over traditionalisterne med deres *befængte vetenskapsideal*, der ganske *har utarmat den svenska historie-*

forskningen.¹⁵ Af samme årsag er den aktuelle kæmpeudstilling *Den Svenska Historien* på Historiska Museet og Nordiska Museet i Stockholm lagt an som løsrevne tableauer. De besøgende skal hverken præsenteres for analyser eller forklaringer. De skal selv opleve. Her er meget at lære. Vi må nemlig, som den hovedansvarlige for udstillingen, landsantikvarie Sten Rentzhog, skriver i kataloget, *inse att en historia som alla kan ta till sig, måste vara en kravlös historia*.¹⁶ Og i en ledende artikel i Dagens Nyheter om den *folklige men flåsige rikshistoriker* Herman Lindqvists ambitiøse tibinds projekt *Historien om Sverige* blev der i efteråret 1992 taget klar afstand fra svenske historikers typiske bindinger til germansk tradition med dennes forkærlighed for de smalle forskningsområder, de svulmende noter og dens modvilje mod det populariserende. Samtidig rostes engelsk tradition for *dens* evne til at levendegøre og formidle stoffet.¹⁷

Imidlertid er den engelske historie-tradition fuldt så germansk og fuldt så fikseret på Objektivitet, Sandhed og Virkelighed som den svenske – om man skal tro den diskussion, som engelske faghistorikere fører om historiens rolle i det postmoderne samfund, og som eksempelvis ses taget op i *The Times Literary Supplement*, hvor den teorifjendske Gertrude Himmelfarb advarede mod postmodernisternes faglige ”selvmord”.¹⁸ En af de mere provokerende ”selvmordere“ er Keith Jenkins, som har skrevet lærebogen *Re-thinking History*.¹⁹ Den burde være obligatorisk læsning for alle faghistorikere. Som sine svenske kolleger har Jenkins hentet inspiration hos de franske filosoffer, ikke mindst Lyotards *La condition postmoderne* fra 1979. Tiden er gået, siger Jenkins, og fortiden væk. Vi kender den kun som et mylder af overleverede *tekster*. Mere interessant finder han dog den anden historie, den der i bogstaveligste forstand står på hylderne som et

produkt af historiske forfatters beskæftigelse med fortidens tekster. Også i dette andet, historiografiske, tilfælde drejer det sig om et mylder af tekster. Begge typer tekster kan læses og genlæses på uendeligt mange måder, men den faghistoriske elite har magten til at bestemme i hvilken kontekst, teksterne skal læses. Magt er i det hele taget et nøgleord for postmodernisten Jenkins i hans beskrivelse af denne sære syssel, hvor historikeren sniger sig rundt som en anakronisme i fortiden, mens fortiden er anakronistisk til stede i historikerens præsens. Jenkins ser gerne magtmonopolet brudt, teksternes mangfoldighed og deres indbyrdes ”anderledeshed“ anerkendt, og han beken-der sig åbent til både moralsk relativisme og skepsis med hensyn til de overordnede, epistemologiske, teorier om viden.

Når diskussionen nu er blusset op igen herhjemme, er det præcis angsten for det postmoderne, man ser aftegne sig i faghistorikernes defensorat. De færreste historikere vil, direkte adspurgt, insistere ubetinget på forestillinger om Objektivitet, Sandhed og Virkelighed. På den anden side viger de tilbage for at se Subjektivitet, Usandhed og Uvirkelighed på fagets dagsorden, og tager i stedet metode og især kildekritik som garant for videnskabelighed, ja, kildekritikken bliver et mål i sig selv, et forskningsprogram, som skal forhindre den forkætrede udviskning af skellet mellem fiktion og virkelighed.

Den klassiske kildekritik var et barn af sin tid. I modernismens gennembrud, og i hælene på nederlaget i 1864, var der et indlysende behov for en platform, hvorfra historikeren, iført videnskabsmandens respektable kittel, kunne granske især fædrelandets historie med klinisk objektivitet. Ironisk nok blev metoden importeret fra fjenden. Tyskland havde fostret forskere som Barthold Niebuhr, der beskæftigede sig med det gamle Rom, og Leopold von Ranke,

der overførte Niebuhrs metoder på nyere tid; og ifølge disse mestre og deres fremmeste danske elev Kristian Erslev gjaldt det om at fremdrage kilderne og analysere dem med nådesløs stringens for derefter at foretage den afgørende *slutning til virkeligheden*. At rekonstruere fortiden med uangribelig korrekthed – *wie es eigentlich gewesen* – dét var historikerens opgave.²⁰

Disse synspunkter var selvsagt ikke upåvirkede af det positivistiske videnskabs syn og den bagvedliggende liberalistiske ideologi. Set i det lange perspektiv praktiseredes kildekritik imidlertid lige så ihærdigt af de historiker, der havde deres virke, før den erslevske kildekritik blev nærmest enerådende.²¹ Det gjaldt eksempelvis Kristian Erslevs gamle lærer, professor Caspar Paludan-Müller.²² I vort århundrede har både historiker og historiematerialister i praksis anvendt den selvsamme kildekritik som positiverne.²³ Og dét endskønt historikerne almindeligvis vil *forstå*,²⁴ gerne ud fra en konservativ ideologi, mens materialisterne *forklarer*, på socialistisk grundlag.²⁵

Ret beset er kildekritik en negativ manøvre, en dekonstruktion af en fortidig tekstbestand. Al fiktion skæres bort, tilbage bliver en virkelighed, der ikke kan anfægtes, enten fordi den nu er verificerbar, eller fordi den ikke længere på Poppersk vis lader sig falsificere empirisk.²⁶ Men ideen om, at vi med kildekritikken skulle besidde et ædelt sæt værktøj, hvormed enhver historisk virkelighedskonflikt kan håndteres og løses, så vi i det mindste opnår en stadig tilnærmelse til Sandheden, er naturligvis *også* en tidsbunden illusion. For Kristian Erslev og hans samtidige synes det ikke at have været noget større problem at overskue kildebestanden, at foretage den fornødne klassifikation af kilderne samt at graduere deres kildeværdi. Var der tale om samtidige dokumenter eller senere beretninger, og – i

så fald – fra første eller anden hånd? Hvad var deres tendens? Efter en sådan videnskabelig støvsugning lå ikke mindst middelalderens virkelighed tilbage som et næsten tomt billede, et uendeligt landskab af u-viden, hvori der med dagsrejsers afstand knejser isolerede formationer af sandhed. Middelalderen var Slaraffenland for den dygtige og klassisk uddannede historiker, som med det begrænsede antal eksisterende kilder under luppen kunne postulere al den virkelighed, hjertet begærer. Selv kom Erslev siden i tvivl.²⁷

Også *vi* må indse, at virkeligheden – som den menneskelige bevidstheds produkt – altid er så uendelig kompliceret, at den aldrig kan rekonstrueres i en senere bevidsthed. Denne postmoderne erkendelse indebærer ikke, at vi bliver historieløse, men at skellet mellem fakta og fiktion mister sin operationelle gyldighed i historien. Trods alle forsøg på gendrivelse ad logikkens, matematikkens og teknikkens vej, så er og bliver de vilde, intuitive gæt det centrale.²⁸ Ingen fortidig virkelighed er mere virkelig end dén, der findes inde i hovedet på nutidens historiker, og endda er denne idé om virkeligheden højst provisorisk. Den går i opløsning, straks historikeren sætter den på papir, og den genopstår i helt nye former, hver gang historikerens fremstilling passerer gennem en læsers bevidsthed.

Men hvad er så den dybere mening med den virkelighedsproduktion, som forestås af faghistorikerne på vore historiske institutter? Ser man de produkter, som forlader disse virkelighedsfabrikker, så kan de nok så meget opfylde brancheinterne kvalitetsnormer.²⁹ Sandheden indfanger de aldrig, disse drejebøger for fortidige hændelser. Gik man tilbage i tiden for at rekonstruere virkeligheden efter teksten, ville de fortidige aktører stå helt uforstående og nægte at godtage den som *deres*. Fænomenet er kendt fra samtidshistoriske

afhandlinger, hvor historiens aktører selv kan give deres besyv med – og ofte gør det i form af protest.

Et klart eksempel herpå var det postyr, som i kølvandet på ”historikerfejden“ opstod omkring Tage Kaarsteds bog om ministeriernes historie i efterkrigstiden. Ifølge Tage Kaarsted forærede Per Hækkerup ved forhandlinger mellem efteråret 1962 og marts 1963 nordmændene Ekofiskfeltet, fordi han var ”indisponeret”.³⁰ Denne historie blev indigneret afvist af andre, bl.a. tidligere energiminister Poul Nielson,³¹ hvorefter en anmelder spørger, om samtidshistorie er en afart af journalistikken.³² Moralens er, at selv den mest omhyggelige kildekritik alligevel ikke skærmer mod angreb for opspind.³³

Det burde egentlig heller ikke undre. For al historie er et væv af på den ene side dokumenterede facts og på den anden side selvbærende fiktion, som den historiske videnskab nødig lægger navn til. Hertil kommer en implicit eller eksplicit analyse. Og det er netop dette sidste led, altså den personlige synsvinkel, der er altafgørende. Historikeren henter jo just dét i fortidens tekster, som han/hun med egne argumenter og egen logik vil promovere som *sin* version af fortiden, anno 1993. Netop i kraft af sin fortidighed unddrager fortiden sig enhver empirisk iagttagelse. Hvad vi har for vore øjne, er hverken begivenheder eller personer, men én stor palimpsest, hvor vi ustandselig afskraber skriften for at rette, slette, tilføje og omskrive – ikke for at rekonstruere fortiden, men for at skabe den i vort eget billede. Den postmoderne historiker tror hverken, at kendsgerningerne taler for sig selv, eller at der findes en objektiv virkelighed, som kun venter på at blive dechifreret. De tre fænomener – Sandhed, Objektivitet og Virkelighed – fører ikke en afventende tilværelse, blot en anelse parallelforskuet for vores utrættelige forsøg på at etablere dem.

Vi kan lide det eller ej, men historikerens helhedssyn vil altid foregribe udvælgelsen, behandlingen og vægtningen af fortidens tekster. Historikeren kommer med andre ord før historien. Alle historikere har et budskab. Blandt knebene til at fremføre dette budskab hører den autoriserede kildekritik, guirlander af intimiderende fodnoter samt en naiv realisme.

Genrebetegnelser er imidlertid uden egentlig mening. Blandingsforholdet mellem fiktion og virkelighed kan alligevel aldrig udledes af en sådan varedklaration. Om vi bruger etiketter som historisk afhandling, historisk roman, doku-drama eller slet og ret: roman, har kun betydning som en markering af forfatterens indplacering i det komplicerede teksthierarki, hvoraf vi aflæser *både* tekstens markeds- og medieværdi og forfatterens faglige og sociale status. Der er forfattere, som angler efter en bestemt etiket – som andre helst var foruden. Man fristes til at spørge: Hvorfor er en Thorkild Hansen ikke historiker? Fordi hans fire store historiske værker ikke er anoterede, fordi de solgte *for* godt, eller fordi han ikke var cand.mag. i historie?³⁴ Af ham havde man ellers gerne set en stor, tibinds ”Historien om Danmark“, i stil med Herman Lindqvists projekt.

Og hvorfor er Erik Kjersgaards fremstilling af besættelsen faghistorie – når nu forfatteren udtrykkelig bekender, at han uden videre har inddraget Sigselv som kilde?³⁵ Spørgsmålene er nytteløse. Og det er lige så nytteløst at spørge, om forfatteren Ib Michaels igangværende projekt er litterært eller historisk. For med *Vanillepigen* (1991) og *Den tolvte rytter* (1993), de to foreløbig udkomne bind af en planlagt slægtstrilogi, har Ib Michael befæstet sin position blandt de danske forfattere, der med størst behændighed formår at sammendigte tekster, så der opstår ét autentisk bevidsthedsrum hinsides fakta og fiktion.

Historien går gennem det enkelte menneske, har samme Ib Michael programmatisk erklæret.³⁶ Han har ret – ikke mindst set i lyset af den tyske *Historikerstreit* midt i 1980'erne, hvor subjektivismen og relativismen i historien blev sat på spidsen. Under dette voldsomme opgør, hvor en nykonservativ kontinuitetstolkning af Tysklands historie forsøgte at placere de nazistiske uhyrligheder hinsides den tyske "normalitet", fik historikerens ærinde en åbenbar eksistentiel dimension i hele den offentlige og politiske debat.³⁷ Den tyske *Historikerstreit* viser, at videnskabelighed ikke automatisk sætter værn omkring det sunde og civiliserede samfund og gør livet surt for totalitære demagoger. Det er således helt forfejlet, når der i kritikken af de postmoderne historikere tydeligvis indgår en frygt for, at menneskesindets mørkeste sider får frit løb i takt med, at de klassiske metoder og den klassiske kildekritik forkastes. Selv vor tids mest afskyelige regimer er blevet legitimeret af lærde faghistorikere, som med netop disse klassiske redskaber har formået at præsentere deres teorier og resultater som sande, objektive og virkelighedstro.³⁸

Den postmoderne historiker véd, at historien er den enkeltes ansvar.

Noter

1. Kirsten Hastrup: *Det antropologiske projekt – om forbløffelse*, 1992.
2. Palle O. Christiansen: Fornuft og fornemmelse. Feudale bønders liv og den etnologiske beskrivelse, *Dugnad* 18, 1992, s. 3–26. Bemærk også interessen for Herder i Uffe Østergård: *Europas Ansigter. Nationale stater og politiske kulturer i en ny, gammel verden*, 1992, især s. 84–90.
3. Peter Høilund: *Den forbudte retsfølelse. Om lov og moral*, 1992.
4. Hanne Petersen: Fra retsrealisme til nynormativister. Kvalitetskrav til retsdogmatisk forskning, *Regulering og styring* 3 – et bidrag til den juridiske forskeruddannelse, red. Ellen Margrethe Basse og Vi-beke Jensen, 1992, s. 85–86.

5. Povl Bagge: Om historieforskningens videnskabelige karakter. Nogle bemærkninger i anledning af Kristian Erslevs skrift "Historieskrivning", *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 5, 1939–1941, s. 361. Vor fremhævelse. Se desuden Mogens Rüdiger: *Povl Bagges historiebegreb*, 1984.
6. Martin A. Hansen: *Af Folkets Danmarks-historie*, 1957, s. 11.
7. Kristian Erslev: *Historieskrivning. Grundlinier til nogle kapitler af historiens teori*, 1911 (genudg. 1978), især s. 52–58.
8. Kai Hørby: *Historie, Københavns Universitet 1479–1979* 10, *Det filosofiske Fakultet* 3, red. Povl Johs. Jensen, 1980, s. 391. Centrale traditionskritiske bidrag fra 1970'erne er bl.a. Bernard Eric Jensen: Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag, *Historisk Tidsskrift* 76, 1976, s. 113–148; Inga Floto: Problematikseringen af objektiviteten: *Historieskrivningen og den dokumentariske roman*, *Historisk Tidsskrift* 78, 1978, s. 113–137; og samme: Traditionskritik, *Historisk Tidsskrift* 79, 1979, s. 358–371; for så vidt angår traditionskritikken efter 1980, se f.eks. Mogens Rüdiger: Paradigmeteori og traditionskritik, *Historisk Tidsskrift* 83, 1983, s. 119–135; Bo Elbrønd-Bek: Om den historiske roman, *Historie. Jyske samlinger* ny rk. 14, 1983, s. 651–667; og Palle O. Christiansen: Konstruktion og konsumtion af fortiden. Refleksioner omkring Le Roy Ladurie's Montaignou, *Fortid og Nutid* 34, 1987, s. 285–303.
9. Hans Hauge: *Historiens vendinger*, *Den jyske Historiker* 50, 1990, s. 9–27. Samme nummer af tidsskriftet indeholder en række yderligere traditionskritiske bidrag under temaet *Findes historien – virkelig?*; jf. Hans Hauge: Bøgh og Mørch. Rigtige historikere er ikke metahistorikere, *Den jyske Historiker*, ekstrasnummer december 1990, s. 18–19. Se desuden Kai Aalbæk-Nielsen: *I tidens fylde. Et opgør med Historien*, 1989; John Christensen: Bøger fra en tussmørketid, *Siden Saxo* 7:1, 1990, s. 21–27; og samme: *Historiens onde ånd*, *Siden Saxo* 8:1, 1991, s. 3–6. Mere traditionelle synspunkter blev forfægtet af Søren Mørch: "... et synspunkt som Whites – ...", *Den jyske Historiker* 50, 1990, s. 117–119; Henrik S. Nissen: *I tidens fylde*, *Historisk Tidsskrift* 89, 1989, s. 425–431; Anders Bøgh: Et semi(idi)otisk indlæg. Hans Huges historie, *Den jyske Historiker* 51–52, 1990, s. 188–189; samme: Basta. Flere indvendinger mod Hans Huges indvendinger, *Den jyske Historiker* 56, 1991, s. 134–136; og Jan Pedersen: Metahistory, *Historisk Tidsskrift* 91, 1991, s. 526–534.

10. Bent Blüdnikow: Generations-opgør, *Weekendavisen* 25.9.–1.10.1992; samme i *Weekendavisen* 9.–15.10.1992; Birgitte Possing, Lotte Hedeager og Henrik Stevnsborg i *Weekendavisen* 16.–22.10.1992; John Christensen og Henrik Stevnsborg: Historiens Historie, *Informations* kronik 2.9.1992; samme: Musa, fortæl mig om manden, *Informations* kronik 17.1.1993. Særligt om formidlingsaspektet, se Axel Bolvig: Hybridhistorie, *Historisk Tidsskrift* 91, 1991, s. 211–218; og Claus Bryld: Fra A.D. Jørgensen til Erik Balling. Om nødvendigheden af at gentænke, hvad en historiker er, *Historisk Tidsskrift* 92, 1992, s. 372–386.
11. Örn Olafsson i *Information* 26.–27.9.1992; Tage Kaarsted, Inga Floto, Kim Jacobus Paulsen, Benito Scocozza og Jens Erik Skydsgaard i *Weekendavisen* 2.–8.10.1992; Jan Bo Hansen i *Weekendavisen* 9.–15.10.1992; Steffen Heiberg, Jens Rahbek og Henrik S. Nissen i *Weekendavisen* 16.–22.10.1992; Therkel Stræde i *Information* 23.10.1992; Jørgen Vogelius i *Information* 27.1.1993.
12. *Den jyske Historiker*, ekstrainummer december 1992.
13. Christer Winberg: Historiska kamikazepiloter, *Historisk Tidsskrift*, 1992, s. 366–368.
14. Især Tomas Jomter: Förklarar vi då vi förklarar?, *sst.*, s. 77–94. Af relevante arbejder af de nævnte - særdeles produktive - franske filosoffer kan peges på: Jacques Derrida: *L'écriture de la différence*, Paris 1967; Paul Ricoeur: *Le conflit des interprétations*, Paris 1969; og Michel Foucault: *L'archéologie du savoir*, Paris 1969.
15. Alf W. Johansson: Historievetenskapens diskreta skam, *Dagens Nyheter* 24.3.1993.
16. Sten Rentzhog: Förord. Äventyret Den Svenska Historien, i Herman Lindqvist: *En vandring genom Den Svenska Historien*, Stockholm og Östersund 1993, s. 4.
17. *Dagens Nyheter*, 14.10.1992.
18. Gertrude Himmelfarb: Telling it as you like it. Post-modernist history and the flight from fact, *TLS* 16.10.1992, s. 12–15.
19. Keith Jenkins: *Re-thinking History*, London 1991.
20. Kr. Erslev: *Historisk Teknik. Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinier*, 2. udg. 1926, kap. 3.
21. Jens Chr. Manniche: *Den radikale historikertradition. Studier i dansk historievidenskabs forudsætninger og normer*, 1981, især s. 24 og s. 399.
22. Kai Hørby: Historie (se note 8), s. 421–426.
23. Manniche: *Den radikale historikertradition* (se note 21), s. 394–399.
24. Om hermeneutisk historieforskning, se f.eks. Margit Hurup Nielsen: R.G. Collingwoods historiefilosofi, *Historisk Tidsskrift* 83, 1983, s. 104–118.
25. Om materialistisk historieforskning, se f.eks. Niels Finn Christiansen: Den marxistiske historieopfattelse. En introduktion, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. 6, 1972–1973, s. 535–550; eller Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussen: Brud eller kontinuitet i dansk historievidenskab, *Fortid og Nutid* 26, 1976, s. 516–534.
26. Karl Popper: *Logik der Forschung*, Wien 1934. 4. omarbejdede og ændrede udg. Tübingen 1971. Bemærk, at Ole Feldbæk i sin opposition mod Thorkild Kjærgaards meget omtalte disputats fra 1991 netop bebrejder præses, at han verificerer og ikke falsificerer, se *Historisk Tidsskrift* 92, 1992, især s. 116.
27. Se f.eks. Leo Tandrup: *Ravn. En beretning om Kristian Erslevs udvikling som menneske, historieforsker og historieskriver og om hans syn på historien og dens værdi indtil 1912*, 2, 1979, især s. 350–355.
28. Popper: *Logik* (se note 26), kap. 2.
29. Om intersubjektivitet, se f.eks. Henrik S. Nissen: Slutning fra virkelighed, *Historisk Tidsskrift* 75, 1975, s. 59–76.
30. Tage Kaarsted: *De danske ministerier 1953–1972*, 1992, s. 256.
31. ”Drukhistorie om Hækkerup er ikke sand“, *Ekstrabladet* 31.10.1992.
32. Erik Meier Carlsen: Bag de tykke mure, *Det fri Aktuelt* 2.11.1992. Jf. Victor Andreassen: En upålidelig samtidshistoriker, *Ekstrabladet* 15.11.1992.
33. Af andre eksempler kan nævnes kritikken af Aage Trommer (en oversigt giver Carl-Axel Gemzell: Jernbanesabotagen, *Historisk Tidsskrift* 74, 1974, s. 488); af Ditlev Tamm (f.eks. Frode Jakobsen og Ole Knutzen: Opgør om retsopgøret i 1945, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. 15, 1985, s. 565–584); og af Henrik Stevnsborg (f.eks. Elias Bredsdorff: Dansk politis kvalitet, *Informations* kronik 2.2.1992; og Erling Andreassen: Om dansk-tysk politisamarbejde under besættelsen, *Nordisk tidsskrift for Kriminalvidenskab* 1992, s. 148–150).
34. Mikael Jalving: Thorkild Hansens historiesyn, *Fortid og Nutid* 1993, s. 3–9.
35. Erik Kjersgaard: *Besættelsen 1940–45 1, Lysene slukkes*, 1980; 2, *Freden forberedes*, 1981. Se forordet til bind 1.
36. Interview med Karen Syberg i *Information* 2.4.1993.
37. Se f.eks. *Historikerstreit. Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, München 1987; og *Probing the Limits of*

J. Christensen og H. Stevnsborg

Representation. Nazism and the "Final Solution", red. Saul Friedlander, Cambridge og London 1992.

38. Et eksempel er *Festgabe für Heinrich*

Himmler, 1941, hvori bl.a. en af gigantterne i tysk retshistorie, Karl August Eckhardt, bidrager med en helt "objektiv" afhandling, og ikke en politisk.

Historisk arkæologi

Hvor går grænsen?

Vivi Jensen

Fortid og Nutid oktober 1993, hefte 3, s. 243–250.

Århundrederne efter middelalderens slutning bliver i disse år i stigende grad genstand for arkæologiske undersøgelser. Vivi Jensen opfordrer i denne artikel til, at man i den forbindelse sikrer et snævert samarbejde mellem arkæologer på den ene side og historikere og etnologer på den anden side om udvælgelsen af udgravningsobjekter og mål og problemstilling for det arkæologiske arbejde. På baggrund af et rids af middelalderarkæologiens udvikling i Danmark peger hun på risikoen for, at arkæologerne blot konstaterer forhold, som allerede er velkendte fra skriftlige kilder; samtidig giver hun eksempler på, at arkæologien også for middelalderens og de følgende århundreders vedkommende kan rejse problemstillinger og dokumentere forhold, der ikke umiddelbart fremgår af de skriftlige kilder. Artiklen er en omarbejdet version af et diskussionsoplæg på det årlige *Middelaldertræf* på Moesgård i april 1993.

Vivi Jensen, f. 1945, cand.mag. i middelalderarkæologi og forhistorisk arkæologi, Aarhus Universitet 1978. Museumspædagog ved Museet på Koldinghus 1979, fra 1991 museumsinspektør sst.

Eftermiddelalderlig arkæologi er et aktuelt debattemne blandt middelalderarkæologer både i og uden for Danmark. Senest har et antal norske og svenske forskere fremlagt synspunkter i tidskriftet *META* 1992 nr. 4 og 1993 nr. 1.¹ En del middelalderarkæologer – også danske – vælger at benytte betegnelsen historisk arkæologi om deres fag, og i praksis har arkæologerne aldrig begrænset deres undersøgelser til den tid, der ligger forud for reformationen. Imidlertid er det ikke problemløst at omdefinere faget, og i det følgende skal der gøres opmærksom på nogle af de problemstillinger, danske middelalderarkæologer har haft at forholde sig til inden for det seneste par årtier, ligesom der også skal gives udtryk for nogle af de forbehold, der er nødvendige, når det gælder den eftermiddelalderlige arkæologi.

Indtil 1971 drejede al formaliseret arkæologisk undervisning i Danmark sig om oldtiden, enten den klassiske eller

den nordiske, der hver havde egne institutter. Det betyder ikke, at middelalderarkæologi ikke eksisterede, men dens udøvere havde som regel en anden uddannelsesmæssig baggrund, og den var, med markante undtagelser såsom Poul Nørlunds udgravninger i nordbo-bygderne på Grønland, i hovedsagen centreret om monumenterne, især kirker, klostre og voldsteder, og om de problemstillinger og genstande, der er knyttet hertil.

I løbet af 1960'erne fik mange danske provinsmuseer faguddannet ledelse. Som regel var det en forhistorisk arkæolog, og man kunne da enkelte steder iagttage, at hele bykvarterer, inden for synsvidde af museumsinspektørens kontor, forsvandt, og at de underliggende kulturlag bortgravedes og erstattedes med stabilgrus og grovbeton, mens museets arkæologiske ekspertise undersøgte oldtidsgrave i oplandet.

Nogle byer havde en gammel tradition for at dyrke middelalderarkæologi.

Det gjaldt f.eks. Ålborg og Odense, og i min egen by, Kolding, havde byens kæmner, købmand I.O. Brandorff, i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede omhyggeligt registreret det, han så, når der blev gravet i bygrunde og gader. Da han ikke magtede det længere, var der ingen til at tage over. Dette forløb er langt fra enestående. Overalt i landet afgang dokumentationsgraden indtil meget tæt på nutiden af, om et engageret menneske ville ofre sin fritid på sagen. Heldigvis var mange af disse "amatører" lige så kyndige som Koldings I.O. Brandorff, og deres materiale er uvurderligt, idet langt hovedparten af det, de engang registrerede, siden er forsvundet.

Det var dog langt fra alle forhistoriske arkæologer, der vendte ryggen til deres by. Mange indså, at selv om deres uddannelse var standset ved 1050, så rakte deres ansvar længere op i tiden. I Århus tog Forhistorisk Museum i 1963 fat på en bygrund tæt ved domkirken, og i modstrid med den almindelige praksis udgravede og dokumenterede man alt med lige stor omhu.² Det gav ny og spændende viden om middelalderens og vikingetidens Århus, og man magtede oven i købet at udsende publikationen *Århus Søndervold – en byarkæologisk undersøgelse*.³ Gennem mere end et årti var den alle middelalderarkæologers bibel – besøg biblioteket på det nærmeste arkæologiske museum og se, hvor slidt den er! Efterhånden er der udgivet enkelte andre materialefremlæggelser, men den er stadig et uomgængeligt hovedværk for enhver, der beskæftiger sig med middelalderarkæologi.

Århus Søndervold udkom i 1971, og det år begyndte også senere professor, nuværende rigsantikvar Olaf Olsen sine forelæsninger i middelalderarkæologi ved Århus Universitet. I begyndelsen var de tænkt som et tilbud til interesserede forhistorikere, men meget snart opbyggedes der et selvstændigt

middelalderarkæologisk studium. De første studerende var næsten alle folk med baggrund i forhistorisk arkæologi, men studiet tiltrak hurtigt en del historikere, der her så en relevant og spændende bifags- eller hovedfagsmulighed.

I hovedstaden stod man vistnok ret uforstående. Ikke over for faget, men over for placeringen. Hvordan kunne man overhovedet uddannes kvalificeret, når man ikke havde daglig adgang til Nationalmuseets arkiver og samlinger? Det har utvivlsomt også på nogle områder været en mangel, men til gengæld var det i Jylland, det foregik, med "det" menende den arkæologi, der var baseret på udgravninger. Moesgård, som var instituttets hjemsted, rummede også Forhistorisk Museum (begge bor der endnu, sammen med forhistorikerne og etnograferne), der havde ført an, når det gjaldt byarkæologi. I Ribe gravedes der på livet løs, og man kom efterhånden med i andre byer såsom Viborg, Ålborg, Randers, Kolding, Hobro og andre steder. På Sjælland tog det noget længere tid at få taget hul på byarkæologien, og i flere af de store sjællandske købstæder er man faktisk ikke kommet i gang endnu, men må klare sig med, hvad én middelalderarkæolog fra Nationalmuseet kan overkomme.

Tidligere havde det været klostre og kirker, der udgravedes. Inspektør ved Nationalmuseet Hans Stiesdals udgravning i Grønnegade i Ribe havde været en absolut enlig svale, men fra begyndelsen af 1970'erne udvidedes interessen til også at omfatte de verdslige dele af byerne. Om det var gået sådan, hvis faget havde fået hjemsted i København, kan man naturligvis kun gisne om, men der er næppe tvivl om, at den monumentorienterede middelalderarkæologi og de litterært baserede specialer havde fået en større dominans på byarkæologiens bekostning, hvis Nationalmuseets arkiver havde været inden for daglig rækkevidde. Enhver, der bare sporadisk har snuset til den del, der vedrører mid-

delalderen, vil vide, at det er kirker, klostre og voldsteder, der fylder op her.

Det gik med middelalderarkæologien som i sin tid med den forhistoriske. Først måtte man søge at få indsigt i den foreliggende viden, og man måtte have opbygget et brugbart kronologisk skelet, hvilket sidste er vanskeligere, end man skulle tro. Det er nemlig ikke umiddelbart muligt at sammenholde kongerækken med de materielle levn, medmindre der er mønter i et fund. Vilh. la Cours pionerværk *Næsholm*,⁴ der er en publikation af et voldsted i Odsherred, og i hvilket et repræsentativt udsnit af de fundne genstande gengives, blev genstandsstudiernes hovedværk nr. 2. Hermed cementeredes den blyglaserede kandes datering til perioden ca. 1250–1350, en datering, der i dag kan udvides i begge retninger, men som stadig spøger rundt omkring, fordi den ligger i rygmarven på en hel generation.

Efterhånden som vi fik en vis orden på genstandene, kunne vi så småt be-

gynde at bruge dem til noget. Vi kunne f.eks. med rimelig sikkerhed afgøre, om vi befandt os i en smedje, hos en skomager eller på et skibsværft, og om det var tidlig middelalder, højmiddelalder, eller om vi var nået op i senmiddelalder eller renæssance. Vi troede længe, at jdepotteskår og skår af tretåede stjertpoter var sikre renæssanceindikatorer, men det har vist sig, at begge dele forekommer fra 1400-årene,⁵ så måske må renæssancen flyttes tilbage i tiden, i hvert fald set fra et arkæologisk synspunkt, idet det brud, der sker her, keramisk set er det mest markante siden 1100-årene. I fundmaterialet fra Kolding, som er det, jeg har primært kendskab til, forsvinder middelalderens glaserede rødbrændte og uglaserede gråbrændte keramik fuldstændig, sandsynligvis over en ret kort periode, og det nye sortgods ser ud til at bygge på helt andre fremstillingstraditioner end det hidtidige. Hvor de middelalderlige lerkar af begge typer er fremstillet med brug af drejeskive, er det nye sortgods

T.v.: Tretået kuglepotte fra Gråbrødrekløsteret i Kolding, grundlagt 1288. Potten er fra 1300-årene eller eventuelt begyndelsen af 1400-årene. Den ene tå er rekonstrueret.

T.h.: Tretået gryde, jdepotte, utvivlsomt fra Varde-egnen. Det ses, hvordan overfladen er eftergået med "skavkniv", der kunne være af jern eller af træ. Gryden har mistet det ene øre. Den er fundet ved kloakering af gaden Rendebanen i Kolding, og den er sandsynligvis fra 1500- eller 1600-årene. En undersøgelse af randskår fra perioden ville kunne vise, om de tre standardstørrelser, der kendes fra 1800-tallet, allerede fandtes dengang. I så fald hører denne gryde til de mindste. Foto Erling Thomsen / Museet på Koldinghus.

opbygget i hånden på samme måde som de jydepotter, der hurtigt slog alle andre sortgodstyper ud – hvis man kan tillade sig at slutte tilbage fra den senere dokumenterede jydepotteproduktion, og det er jo et lidt ømtåleligt spørgsmål. En endnu dristigere slutning, at jydepotterne også i renæssancen kom til Kolding fra vest, lader sig heller ikke dokumentere, men en antydning *kunne* findes i den kendsgerning, at Kolding i 1500-årene havde et ikke ubetydeligt indslag af tilrejsende og fastboende, der kom fra de områder, som senere var dominerende inden for jydepotteproduktionen.⁶ Arkæologiske undersøgelser i Ringkøbing viser i øvrigt en gråbrændt middelalderkeramik, der er væsensforskellig fra den østdanske, og som meget vel kan vise sig at være jydepottens forgænger.⁷ En ende-

lig konklusion herom må dog afvente flere og mere indgående undersøgelser. Under alle omstændigheder står vi her over for et markant eksempel på, at et "lavteknologisk" produkt fortrænger et "højteknologisk".

Interessant nok ser der ud til at være en tilsvarende, om end lidt tidligere, udvikling i England, hvor drejet, dekoreret keramik af høj teknisk kvalitet erstattedes af grovere, håndlavede potter.⁸ Kun i de større byer opretholdtes en produktion af drejet kvalitetskeramik. De forholdsvis få middelalderlige karformer forsvandt, og i stedet tredobledes udbudet af former, ligesom karrene generelt blev mindre.

De engelske forskere har flere, og modstridende, forklaringer på fænomenet. John Cherry foreslår, at årsagen kunne være den, at der kommer flere

T.v.: Drejet stjertpote, indvendig blyglaseret. Den er del af en større fejlbrænding af potter og skåle, der engang i 1600-tallet blev kastet i Kolding Å - potten er revnet på den side, der er skjult på billedet. Gårdene i Rendebanen grænsede ned til åen, og ifølge en mandtalsliste af 1. august 1662 boede der en Claus Pottmager i denne gade. Randformen er den yngste af de kendte hovedformer, men vi kan endnu ikke sætte årstal på, så det er ikke muligt at afgøre, om det er Claus Pottmager eller hans forgænger i værkstedet, der har lavet den.

T.h.: Jydepottekonerne - hvis det da også i 1500-1600-årene var kvinder, der fremstillede jydepotter, som det var det i 1800-tallet - forsøgte sig også med stjertpotter, men holdt hurtigt op igen, måske fordi de tog mere plads op end gryderne, når de skulle pakkes til forsendelse – man ville helst kunne pakke så mange potter som muligt inden i hinanden. Man blev dog ved med at lave pander med stjern. Den viste "jydestjertpote" er et jordfund fra Kolding Markjorder. Man har forsøgt at eftergøre en rand som på den drejede stjertpote t.v., og dateringen må være som denne. Foto Erling Thomsen/Museet på Koldinghus.

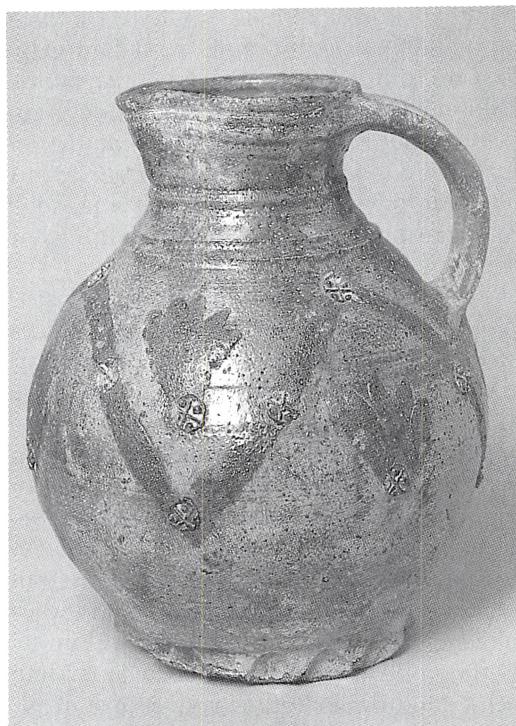
metalkar på markedet, især af kobberlegeringer - metalformer ses imiteret i ler. Metalkarrene skulle have erstattet middelalderens kvalitetskeramik.⁹ H.E.J. Le Patourel vil i stedet søge årsagen i en økonomisk depression: "I den sidste fjerdedel af det 14. århundrede gik (pottemager)håndværket over til en anden type mænd, hvis hovedinteresse var landbrug. Ændringen synes at være forbundet med faldende håndværksmæssigt niveau og med, at de rigt udsmykkede kar forsvinder. Dette må atter have en sammenhæng med den almene økonomiske nedgang og med faldende efterspørgsel efter kvalitetskeramik."¹⁰

I Danmark bliver kvaliteten af den glaserede middelalderkeramik imidlertid absolut ikke dårligere i senmiddelalder og renæssance, tværtimod, men der er som i England tale om et totalt formskifte. For den glaserede keramiks vedkommende bliver den veldrejede, tretåede stjertpote så godt som enerådende. Arkæologisk set slutter middelalderen engang i 1400-årene. Den vedtagne grænse, 1536, betyder noget dynastisk, religiøst og politisk, men i alle andre sammenhænge, jeg kan komme i tanker om, er den kunstig, og arkæologisk set er den direkte unaturlig. En så markant ændring som den, der kan påvises keramisk, og som bl.a. indebærer, at et håndværksmæssigt fremstillet produkt afløses af et husflidsprodukt (den gråbrændte kuglepote erstattes af jyddepotten), må afspejle ændringer i samfundet, som jeg meget gerne så en historikers forklaring på. En "gammeldags" forhistoriker ville ikke have været i tvivl: Svaret ville have været en ny kultur baseret på indvandring; men dette modsiges effektivt af de skriftlige kilder, og for ikke at forårsage en sand læserbrevstrøm fra mine forhistoriske kolleger skal jeg da også skynde mig at sige, at jeg godt ved, at man i dag konkluderer anderledes forsigtigt og nuanceret. Af eksemplet skulle det fremgå,

at krydskonklusioner mellem historie og arkæologi skal omgås med forsigtighed og under hensyntagen til, at der er tale om to væsensforskellige kildegrupper, men det viser også, at arkæologien kan yde væsentlige bidrag til vor viden også om perioder, der normalt anses for at være pænt dækket ind ved hjælp af de skriftlige kilder alene.

Men tilbage til den keramik, der stadig optager så mange middelalderarkæologer. Egentlig er keramik inderligt uinteressant undtagen for de få, der specialiserer sig i keramiske godsanalyser, fremstillingsprocesser, distribution og den slags. For alle os andre har potteskår kun interesse i det omfang, de fortæller os noget, vi ikke ved i forvejen. At der var masser af forbindelser mellem Danmark og Nordfrankrig i højmiddelalderen, behøver vi ikke keramikken til at fortælle os, det klarer de skriftlige kilder så udmærket. Vi ved også godt, at Danmark handlede på Kina i 1700-årene, og at det såkaldte ostindiske porcelæn da var udbredt i vide kredse, ville vi kunne slutte ud fra den rolle, føringsgodset¹¹ spillede for officerers og matrosers økonomi. At vi overalt i byerne finder de små, fine blå- eller brogetdekorede porcelænskår med kapucinerbrun yderside, er kun en bekræftelse på det, vi ved i forvejen, og de store havevaser af terrakotta med reliefdekorationer, som i disse år graves frem ved slotte og herregårde, kender vi udmærket fra 1700-årenes stik. Deres tilstedeværelse berettiger ikke i sig selv en udgravning.

Nu ved jeg godt, at det kun er meget undtagelsesvis, at man graver alene for at finde potteskår. Det, vi søger, er naturligvis anlæg og sammenhænge. Skårene og de øvrige fund er bare hjælpemidler, der skal besvare spørgsmålene "hvad" og "hvornår". Alligevel spiller keramikken og forskningen i den stadigvæk en forholdsvis stor rolle i forbindelse med den historiske arkæologi. Mens forhistorikerne på grund af mere end et århundredes genstandsorientere-

Et usædvanlig velbevaret, men typisk eksemplar af den middelalderlige blyglaserede kande fra 1200-1300-årene: Glaseret, med pålagte ornamenten og med fingerindtryk i bundens rand. Kanden er fundet i Roskilde. Foto Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum.

ret forskning nu kun undtagelsesvis behøver at gøre den helt store forskningsindsats for at skelne mellem perioderne, som oven i købet kan inddeles i diverse underfaser, der for nogles vedkommende tillader endog meget snævre dateringer – så havde middelalderarkæologerne i begyndelsen ud over *Næsholm* og *Århus Sønder vold* kun udenlandsk, og især engelsk, materiale at forholde sig til. Af samme grund regnede man i fagets barndom med, at en meget stor del af den middelalderkeramik, der fandtes i Danmark, var import fra England. Siden, da man fandt et produktionssted ved Farum Lillevang, blev dét *locus classicus*. Nu ved vi, at importen fra England var forsvindende lille, og at der har været produceret glaseret kera-

mik mange steder. Men under alle omstændigheder var vi lykkelige for hvert eneste skår af *den* blyglaserede kande, for så vidste vi, at vi var i eller i nærheden af "Næsholm-perioden". Det andet, vi fandt, inklusive den gråbrændte og uglaserede keramik, der i hvert fald i Jylland udgør langt hovedparten af skårfundene, måtte grupperes i forhold dertil. Det gav os et noget overskruet forhold til samme kande, men det er jo naturligt at klynge sig til en redningsplanke, når man er ude, hvor man ikke kan bunde. I dag er der imidlertid ikke grund til at bryde ud i jubelsang, når vi finder den i en by, der er nævnt i Kong Valdemars Jordebog. Her skal der helt andre argumenter til at begrunde et hul i jorden.

I det hele taget skal vi tænke os om, før vi giver os i kast med en arkæologisk undersøgelse af et fund eller anlæg fra historisk tid. Vi skal ikke udgrave ethvert objekt, bare fordi det er der. Vi skal vide, hvorfor vi vil undersøge det, og hvad vi gerne vil vide om det, og vi skal sikre os, at vi ikke bruger penge og energi på noget, som vi ved i forvejen, eller som vi lige så godt eller bedre kan belyse f.eks. ud fra en brandtaksation eller et toldregnskab.

Når det er sagt, så må det dog også understreges, at den historiske arkæologi på mange punkter har givet os væsentlig, ny viden. Nationalmuseets kirkeundersøgelser har resulteret i, at vi nu har et temmelig godt indtryk af, hvordan en romansk kirke var indrettet, da den var ny. Den danske saltproduktion på Læsø, hvis eksistens vi ganske vist kendte fra de skriftlige kilder, men som vi i øvrigt vidste uhyre lidt om, er blevet kortlagt og dokumenteret, og omhyggelige udgravninger har gjort det muligt at rekonstruere fremstillingsprocessen og de bygninger, den fandt sted i.¹² På Svalbard og Jan Mayen har man fremgravet uvurderligt kildemateriale, ikke alene til belysning af hval-

fangsten og den deraf følgende råvareforarbejdning, men som sidegevinst har man også fundet noget så sjældent som arbejdstøj fra 1600-årene.¹³ Undersøgelser af skibsvrag har givet væsentlige oplysninger om tidligere tiders vigtigste transportmiddel.¹⁴ Dette er blot tilfældige eksempler, der viser, hvad arkæologien formår frem for de skriftlige kilder; men der er endnu nyt land at erobre. F.eks. ved vi langt mere om jernalderens og vikingetidens landsbyer end om middelalderens og renæssancens. Undersøgelsen af 1100-tals gårdtomter ved Vorbasse¹⁵ og Bulagergård ved Veerst¹⁶ står stort set alene, og det er lykkeligt, at Statens Humanistiske Forskningsråd i forbindelse med sit nye satsningsområde Bebyggelse og Kulturlandskab har valgt at tage ældre middelalder med. Det er planen at søge at dække perioden 3500 f.Kr. til 1200 e.Kr., dvs. den tid, hvor de skriftlige kilder helt mangler.

Alligevel mener jeg, at det ikke alene er vigtigt, men også nødvendigt, at den historiske arkæolog på den ene eller anden led er historiker eller etnolog, eller at vedkommende er i stand til at etablere et samarbejde med folk, der har den nødvendige viden inden for disse fag. I virkeligheden burde man efter min mening ikke kunne blive middelalderarkæolog uden en eller anden form for formaliseret alliance med faget historie. Og jeg ved, hvad jeg taler om, for jeg har det ikke selv!

Mange af mine middelalderarkæologkolleger vil uden tvivl finde mit synspunkt kættersk, men jeg synes, at det er indlysende. Hvad enten vi piber eller synger, så er der ikke ubegrænsede midler til arkæologien, hverken i Danmark eller i "de lande, vi ynder at sammenligne os med". De penge, der er, må derfor bruges med omtanke, for vi hverken kan eller skal undersøge hvert eneste anlæg fra historisk tid. Den historiske arkæologi bringer supplerende kil-

demateriale – ofte uundværligt sådant, og ofte noget, som ikke lader sig fremskaffe på anden vis, ingen tvivl om det; men når det gælder oldtiden, så er arkæologien den eneste måde, hvorpå kildemateriale til livet i forhistorisk tid kan tilvejebringes. Det skal vi retfærdigvis huske på, når vi, der beskæftiger os med historisk arkæologi, af og til følger os økonomisk forfordelt.

Noter

1. *META – Medeltidsarkeologisk tidskrift* udgives af Medeltidsarkeologiska föreningen, Arkeologiska institutionen, Krafts torg 1, S-223 50 Lund. Der udkommer fire numre om året.
2. Det var længe, og er stadig nogle steder, praksis, at de øverste lag i en udgravning fjernedes maskinelt, så man hurtigere kunne komme ned til det ældste.
3. H. Hellmuth Andersen, P.J. Crabb og H.J. Madsen: *Århus Søndervold – en byarkæologisk undersøgelse*, 1971 (*Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter* 9).
4. Vilh. la Cour: *Næsholm*, 1961.
5. Vivi Jensen: 1400-årenes lertøj i Kolding, *Hikuin* 8, 1992, s. 95–104.
6. Vivi Jensen: Fremmed i Kolding i 1500-årene, *Koldingbogen* 1991, s. 15–32, især fig. 2, s. 24.
7. Den gråbrændte keramik fra Ringkøbing er ikke publiceret, men kan ses på Ringkøbing Museum. Jeg er museumsinspektør Jens Aarup Jensen tak skyldig, fordi han har henledt min opmærksomhed på den.
8. John Cherry: *Pottery and Tile, English Medieval Industries: Craftsmen, Techniques, Products*, red. John Blair og Nigel Ramsay, London/Rio Grande 1991, s. 189–209.
9. Sst. s. 207.
10. H.E.J. Le Patourel: *Documentary Evidence and the Medieval Pottery Industry*, *Medieval Archaeology* 12, 1968, s. 122 (her citeret efter Cherry: *Pottery* (se note 8), s. 207).
11. Føringsgods: Privat indkøbte varer, som søfarende, der sejlede på de oversøiske lande, måtte bringe med hjem med henblik på videresalg.
12. Jens Vellev: Saltproduktionen på Læsø, i

- Danmark og i Europa, *Hikuin* 18, 1991, s. 7–108.
13. Svend E. Albrehtsen: 1600-tallets hvalfangst ved Svalbard og Jan Mayen – arkæologiske undersøgelser, *Hikuin* 18, 1991, s. 269–288.
  14. F.eks. Jan Bill: Gedesbyskibet. Middelalderlig skude- og færgefart fra Falster, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1991, s. 188–198; Morten Gøthche: Stinesmindeskibet. Et vrag fra renæssancen, *Hikuin* 18, 1991, s. 149–178.
  15. Steen Hvass: Jernalderlandsbyerne ved Vorbasse, *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1979, s. 105–112. Yderligere henvisninger i Steen Hvass: *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder*, 1985 (*Arkæologiske Studier* 7).
  16. Christian Adamsen: Bulagergård. En bebyggelse fra tidlig middelalder i Verst sogn. Foreløbig meddelelse, *Mark og Monte*, *Fra sydvestjyske museer* 1982, s. 39–49.

Anmeldelser

Bodil Møller Knudsen og Ole Schiør- ring: Fra grubehus til grillbar. Horsens i 1000 år. Horsens Museum og Byarkivet 1992, 278 s.; *Henrik Fangel, Lennart S. Madsen, Jakob Røjskjær: Haderslev i 700 år. Udgiven i anledning af Haderslev bys 700 års købstadsjubilæum.* Forlaget Gammelting 1992, 120 s., 180 kr.; *Thomas Bloch Ravn: Struer. En Limfjordsby i historisk profil.* Struer Kommune 1992, 67 s.

Byhistorierne er over os. Som det fremgår af Ole Degns oversigt i Fortid og Nutid 1993, hefte 1, er der blot inden for de sidste 10 år kommet en lang række bindstærke byhistorier. Det gælder bl.a. København, Aalborg, Kalundborg og Odense, og flere er på vej bl.a. i Esbjerg og Vejle. Men byhistorie kan være andet end de store mammutværker. De tre værker, der her skal omtales, viser, at man også kan skrive byhistorier i bare et enkelt bind.

Alle tre bøger er udgivet i anledning af et byjubiléum. De beskriver alle udviklingen fra byens grundlæggelse til i dag. De er ikke "videnskabelige" værker med noter og henvisninger. Ifølge forord og pressemeddelelser er de alle tre først og fremmest henvendt til byernes egne borgere. Endnu et fælles træk er, at forfatterne er tæt på deres by. Med undtagelse af Henrik Fangel (medforfatter af *Haderslev i 700 år*) har alle forfatterne det som deres daglige virke at udforske og formidle deres bys historie, hvad enten det nu er som arkivarer eller som museumsinspektører. Det er folk, som kender deres by indefra.

Opgaven og forudsætningerne har dermed været ens for dem alle, selv om det samme næppe har været tilfældet, når det gælder de tidsmæssige og økonomiske vilkår. Resultatet er blevet tre ret så forskellige bøger.

Bodil Møller Knudsens og Ole Schiørings *Fra grubehus til grillbar, Horsens i 1000 år* er med sine i alt 278 sider så langt den mest omfangsrige. Det lidt usædvanlige format (12,5 × 20 cm.) og det stive bind får mig umiddelbart til at tænke på mine børnebøger fra 1950'erne. Bogen er gennemillustreret med sort/hvid billeder, men formatet er ikke til de

store og flotte illustrationer. Til gengæld har forfatterne satset på at give en så stofmættet fremstilling som muligt. De har bygget bogen op omkring en stram disposition, hvor hvert tidsafsnit følger samme emneopdeling. En kort generel indledning til perioden bliver efterfulgt af afsnit med overskrifterne: Byens plan, Byens huse, Byens styre, Dagliglivet og Mennesker. Den stramme disposition gør de enkelte afsnit sammenlignelige over tid, men er samtidig med til at hakke historien i småstykker.

Afsnittene om byens plan og byens huse giver et aldeles fortræffeligt overblik over udviklingen i såvel Horsens bys fysiske struktur som bebyggelsens karakter og arkitektoniske udvikling. Selv de enkelte arkitekter og bygherrer får en nærmere omtale. Spændende er det også at få præsenteret resultaterne af de seneste års mange udgravninger, der til stadig bringer nyt frem om middelalderens Horsens. Det er imidlertid ikke kun de ældre perioder, der er blevet grundigt behandlet. Det gælder også udviklingen i byplan og bebyggelse i årene efter 1930, der underkastes en tilsvarende grundig og kritisk analyse. Det synes klart at være disse afsnit, der i særlig grad har haft forfatterens bevågenhed. Det er nok også her, der vil være mest at hente for den ikke-lokale læser.

I forhold til disse afsnit er afsnittene om byens styre langt mere traditionelle, langt mindre udtømmende (selv den begrænsede plads taget i betragtning), og også langt mere uengageret skrevet. Her behandles såvel det politiske og administrative styre som havnen, fattigvæsenet, skolevæsenet, brandvæsenet og de kommunale værker m.m. Under overskriften Dagliglivet behandles derefter byens erhvervsliv: Håndværket, handelen, forretningslivet og den fremvoksende industri. Hertil kommer småafsnit, der behandler forskellige sider af dagliglivet som f.eks. mad og nydelsesmidler, hjem og husholdning, begravelser, foreningslivet, tidsfordriv m.m. I afsnittet om menneskene fortælles fortrinsvis om byens kendte sønner og døtre, om end der også er blevet plads til Johanne Poulsdatter og Horsens-bødlens sidste offer, Jens Nielsen. I den sidste periode – 1930–1992 – er afsnittet om menneskene helt og holdent helliget Horsens sportsfolk. Måske for at undgå at nogen skal føle sig forbigået?

Ifølge borgmesterens forord skal bogen virke som en appetitvækker til et nærmere studium af Horsens bys historie. Det er derfor noget skuffende under det afsluttende afsnit om kilder og litteratur blot at finde en henvisning til *Dansk Lokalbibliografi. Vejle Amt* for den litteratur, der er udkommet før 1975, og, hvad den nyere litteratur angår, at få at vide, at den kan man finde på Horsens Biblioteks lokal-samling. Tilsvarende kortfattet er beskrivelsen af kildematerialet. Det er hverken særligt overraskende eller oplysende at få at vide, at fremstillingen især støtter sig på samlingerne på museet og byarkivet samt på, hvad der befinder sig på Landsarkivet i Viborg! Det er at komme lidt vel let om ved det. Til gengæld er bogen som den eneste af de tre her anmeldte forsynet med et sted- og personregister.

Helhedsindtrykket er et værk, der står stærkt, når det gælder byens fysiske rammer, men nok så svagt, når det gælder byens økonomiske og sociale udvikling. Hvad skildringen af hverdagen og dagliglivet angår, er der mange både interessante og sjove glimt af livet i byen. Det var nyt for anmelderen, at man i Horsens allerede fejrede befrielsen 1. maj 1945, om end denne særfred ikke holdt hele dagen. Der er gode afsnit om forretningslivet og udviklingen i husarbejdet med de deraf følgende konsekvenser for kvindernes stilling. Det kniber imidlertid at få samlet de spredte glimt til et helhedsindtryk. Det samme gælder de små portrætter af byens kendte og mindre kendte personligheder.

Ifølge pressemeddelelsen er hensigten med *Haderslev i 700 år* først og fremmest at give en rigt illustreret, kortfattet og sammenhængende skildring af Haderslev bys historie og udvikling fra dens opståen til i dag med inddragelse af resultaterne af de senere årtiers undersøgelser af byens historie.

Rigt illustreret er bogen med sine ca. 200 billeder, hvoraf godt en fjerdedel er farvebilleder. Det store format (ca. 20 × 24 cm), der giver gode muligheder for en spændende opsætning, bliver fuldt ud udnyttet. Kun synd, at man i bestræbelserne på at få så mange illustrationer som muligt har sat en række billeder så småt, at man enten skal have et meget godt syn eller en lup for at få alle detaljer med. Men en flot bog er det! Kortfattet er bogen også med sine blot 120 sider. De mange illustrationer og de som oftest meget indholdsrige billedtekster fylder meget. Selve brødteksten udgør højst en tredjedel. Dette taget i betragtning er det forbløffende, hvor meget stof det faktisk lykkes at få med i et – i de fleste tilfælde – dygtigt samspil mellem brødtekst, illustrationer og billedtekster.

Bogen er delt op i fire tidsafsnit: Middelalder og renæssance, 1600- og 1700-årene, perio-

den fra 1800 til 1920 og endelig tiden efter 1920. Denne inddeling og de enkelte afsnits forfattere fremgår dog alene af indholdsfortegnelsen. Hovedoverskrifterne har man udeladt i teksten, hvor læseren netop oplever skildringen som et sammenhængende hele. Det er dygtigt gjort og er med til at give et overblik over byens udvikling.

Netop for at skabe en sammenhængende beretning er de enkelte afsnit knap så stringent opbyggede, som tilfældet er med Horsens-bogen. Alligevel behandles nogenlunde de samme temaer, i alt fald i de første tre afsnit. Det siger noget om prioriteringen af stoffet, at de temaer, der går igen i alle tre afsnit, er: By og omverden, Hus og hjem, Rig og fattig og Sundhed, sygdom og miljø. Også bogen om Haderslev lægger i stofvalget vægt på udviklingen i byens fysiske struktur, men ikke tilnærmedesvis med samme grundighed som tilfældet er i Horsens-bogen. Til gengæld er de sociale og økonomiske forhold i byen behandlet langt mere indgående og sammenhængende. Svagest står her bogens sidste afsnit. Når det gælder tiden efter 1945, skildres stort set kun byens ydre struktur og erhvervsliv.

I sin opsætning er bogen stramt opbygget. Hvert tema behandles på et opslag, hvor tekst og illustrationer er samlet. I modsætning til Horsens-bogen er Haderslev-bogen forsynet med såvel en illustrationsfortegnelse som en litteraturfortegnelse, men derimod ikke med et register.

Thomas Bloch Ravns *Struer. En limfjordsby i historisk profil* er i omfang den mindste af de tre bøger med sine i alt blot 67 sider. Den er udgivet i anledning af Struers 75-års jubilæum som købstad. Her er altså ikke tale om en gammel købstad, som tilfældet er med Haderslev og Horsens, og selv om Thomas Bloch Ravn følger Struers udvikling tilbage til 1400- og 1500-årene, bliver det naturligt nok 1800- og 1900-årene, der kommer til at stå i centrum.

Ifølge borgmesterens forord har hensigten med bogen været at give en oversigt over Struers historie. "Ikke en tung, videnskabelig afhandling på flere hundrede sider, og heller ikke en overfladisk reklametryksag, men en letlæst historisk skildring af de vigtigste faser i byens udvikling gennem de seneste 500 år". Det er blevet til en absolut letlæst og særdeles velskrevet skildring. Bogen giver et fortræffeligt overblik over Struers udvikling, specielt når det gælder erhvervslivet. Det er især handelens, fiskeriets, jernbanevæsenets og industriens udvikling, der følges. Bogen skildrer med andre ord det økonomiske grundlag for byens fremvækst og beståen, men det er synd, at der praktisk taget ikke levenes plads til en skildring af bysamfundet, menneskene, og livet i byen. Det sker stort set kun gennem de

erindringscitater, som Thomas Bloch Ravn har krydret sin skildring med.

I sammenligning med de to andre bøger er det også meget lidt, vi får at vide om byens fysiske rammer og deres udvikling. Forholdet mellem by og opland siges der næsten heller intet om. De politiske forhold bliver praktisk taget ikke nævnt med et eneste ord. Det bliver meget kort nævnt, at Struer indtil 1895 hørte ind under landsognet Gimsing, hvorefter byen bliver en selvstændig sognekommune, der endelig i 1917 bliver ophøjet til købstad. Vi får derimod intet at vide om, hvad disse forhold måtte have haft af betydning for byen. Det, Thomas Bloch Ravn har skildret, er handels-, jernbane- og industribyen Struers udvikling. Det har han til gengæld gjort aldeles fortrinligt. Vi må så håbe, at alt det andet, der også er en del af byens historie, kommer på et senere tidspunkt.

Også Struer-bogen er velillustreret med sort/hvide billeder. Der er tydeligvis lagt et arbejde i illustrationsvalget. Det er derfor dobbelt ærgerligt, at gengivelserne i mange tilfælde er så dårlige, som tilfældet er. Alt for mange er så mørke, at man knap kan skelne detaljerne på billederne.

Alle tre bøger er først og fremmest skrevet for byernes egne borgere. Vurderet på denne baggrund er der næppe tvivl om, at Haderslev-bogen med sine korte og for det meste meget velskrevne og under alle omstændigheder særdeles velillustrerede afsnit har den bredeste læserappel. Man kan til tider næsten *lugte* det middelalderlige Haderslev. På den anden side skal man næppe heller undervurdere den lokale interesse for Bodil Møller Knudsens og Ole Schiørrings meget grundige gennemgang af Horsens bys fysiske udvikling. Har ambitionen været at skildre *byens* udvikling, forekommer bogen om Struer at være den, der er snærest i sit sigte.

Set fra en faghistorikers synsvinkel har alle tre bøger et ret så traditionelt tilsnit. De seneste årtiers megen diskussion om dagliglivs- og mentalitetshistorie har her kun efterladt sig begrænsede spor, mest i bogen om Horsens. Man kan undre sig på, om det er formen – den kronologiske købstadshistorie – der lægger for snærende bånd på forfatterne. Det kunne være interessant at se en byhistorie, der greb opgaven an på en helt anden led, f.eks. gennem en blandet kronologisk og tematisk behandling. Når det er sagt, skal det dog også understreges, at der her er tale om tre absolut læseværdige bøger, som også den ikke-lokale læser kan have glæde af.

Inge Bundsgaard

Poul Holm: Hjerting – et maritimt lokalsamfund midt i verden, ca. 1550–1930. Udgivet af Hjerting Fiskeriforening ved hundredårsjubilæet 1892–1992. Distribution: Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg. 100 s., 98 kr.

Lokalsamfundet Hjerting nord for Esbjerg havde tidligt tråde ud i den store verden. Først som udgangspunkt for lokalfiskeri, og allerede i 1400-tallet som den store studehavn for den jyske vestkyst. Herefter fik landsbyen funktion som udskibningshavn for Varde. I 1700-tallet suppleredes aktiviteterne med hvalfangst i Nordatlanten.

Hjertings strategiske situation lignede således den for det øvrige vadehavsområde, hvor man alt efter omstændighederne fiskede, tog på langfart eller på hvalfangst. Men f.eks. som skibsfartsby stod Hjerting helt i skyggen af Fanø. Det, som i de sidste 150 år blev afgørende for Hjertings situation, var havnemulighederne. Med anlæggelsen af Esbjerg Havn lå fremtiden dér. Men hjertingboerne lærte at udnytte nye teknikker og fartøjer, så Esbjergs havnemæssige dominans først brød igennem langt senere, over 25 år efter anlæggelsen af Esbjerg havn.

En hjemmehørende fisker, Lambert Sørensen, havde fra Norge indført en speciel overdækket båd, som han brugte ved linefiskeri efter kuller – idet han fandt ud af at sejle linen ind. Denne fremgangsmåde reducerede besætningen til halvdelen, ligesom bådtypen gjorde det muligt med længere rejser, helt ud til Horns Rev. Lige så væsentlig for hjertingfiskeriets succes var åbningen af jernbanen til Esbjerg 1874, hvorefter der kunne sendes fersk fisk direkte til det store marked i Hamburg.

Den i stigende grad kapitalistiske drift af fiskeriet resulterede i organisering, først i en forsikringsforening 1884, derefter i fiskeriforeningen, som stiftedes 1892. Dens formål var i høj grad at repræsentere hjertingfiskerne mod andre, hvad enten det var rusefiskere fra Holmsland eller ministeriet om undermålsrødspætter og afmærkning. Men allerede før stiftelsen var grundlaget for foreningen på retur. Snurrevodsfiskeriet i Esbjerg var i fremgang, og det tiltrak flere og flere fra Hjerting. Et forsøg på at få en fiskerihavn i Hjerting mislykkedes – og fra lidt ind i dette århundrede fik foreningen mere og mere præg af at være en borgerforening, som arrangerede fester og sørgede for gadebelysning. Karakteristisk nok var en stor del af medlemsskaren nu fiskere, som havde startet i Hjerting, men som nu var hjemmehørende i Esbjerg.

Bogen er blevet til i anledning af Hjerting Fiskeriforenings 100 års jubilæum. Den er imidlertid ikke tænkt som en traditionel foreningshistorie, men som en "lokal- og kulturhistorisk skildring af en udvikling". Titlen på bogen: "et maritimt lokalsamfund midt i verden" giver derimod det indtryk, at det er Hjerting som samfund, bogen handler om. Det er ikke helt uden problemer.

Lidt forenklet falder bogen i to dele. Den første går frem til dannelsen af foreningen og handler om de forskellige maritime næringsveje med særlig vægt på fiskerlejets storheds-tid 1872–1890. Det er en meget fin gennemgang af næringsvejene med vægt på de tekniske og økonomiske aspekter. Imponerende er det overblik, hvormed den store verden bliver inddraget.

Den anden del handler fortrinsvis om fiskeriforeningens virke og bygger i meget høj grad på forhandlingsprotokollerne og Dansk Fiskeriforenings Medlemsblad. Den er i høj grad en traditionel foreningshistorie krydret med et par enkeltskildringer af fiskere. Igen er de tekniske og økonomiske sider behandlet fint.

Hvad der nok falder én mest for brystet, er den manglende sammenhæng mellem bogens titel og dens indhold. Der er ikke nogen beskrivelse af Hjerting i den – i hvert fald ikke af den del, som ligger på land. Bortset fra enkelte udpluk fra et par folketællinger får vi ikke noget at vide om byen. Der er ingen beskrivelse af strukturen. Der er ikke noget kort over Hjerting. Hvordan fiskernes relationer var til de øvrige beboere, ved vi ikke. Var fiskeriet blot en del af en mands livsforløb? Der er heller ikke ret meget om fiskerne, når de var på land.

Jeg skal straks medgive, at selv om disse emner ville være meget spændende, er de også tidkrævende og omfattende at behandle. Og den bundne opgave, som en foreningsstøttet bog er, kan ikke give plads til så meget. Det er sandt, men så burde titlen også svare dertil. Men noget af skævheden bunder måske også i den ringe mængde utrykt kildemateriale, som forfatteren har benyttet. Nu er det meget svært at danne sig et indtryk af kildegrundlaget alene ud fra oversigten over utrykte kilder, for den mangler både folketællingen 1850 (nævnt i noterne) og fiskeriforeningens eget arkiv. Men det synes, som om udsynet har svigtet, når det gælder om at finde kilder til belysning af lokalsamfundet og dets nærmeste omegn, nemlig resten af landsbyen og Guldager sogn.

Med rette beskriver forfatteren det modsætningsforhold, som fiskeribefolkningen havde til den øvrige del af Guldager sogn. Det sker ud fra fiskeriforeningens forhandlingsprotokol. Han bemærker også, at sognerådsformanden,

skønt bosiddende i Hjerting, ikke er den første til at kæmpe for fiskernes krav. Det kunne jo skyldes, at der var flere holdninger også i Hjerting, men under alle omstændigheder ville det have været naturligt også at undersøge sagen fra en anden side, nemlig ud fra forhandlingsprotokollen for Guldager sogneråd – som findes lokalt, i Byhistorisk Arkiv i Esbjerg.

Det er ærgerligt, at det kun er en del af fiskernes tilværelse, som belyses i bogen. Her er snarere tale om økonomisk historie end om lokal- eller kulturhistorie. Så man bør anskaffe og læse bogen som det udmærkede studie i fiskeriets teknik og økonomi med overblik over de internationale relationer, den virkelig er.

Peter Korsgaard

I Guld og Himmelblåt. En bog om frimureriet i Danmark i Fortid og Nutid. Red. Jørgen Kjeldsen. Den danske Frimurerorden/Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1992, 181 s., 275 kr.

Den danske Frimurerorden har som oplæg til sit 250-årsjubilæum i 1993 udgivet et smukt og instruktivt værk om sin historie og virksomhed. Fremstillingen er tænkt som frimurerlæsning, men den er også møntet på de mange udenfor, der ønsker sig besked om en lukket verden bag logernes mure. Især fremhæves det, at bogen skulle imødegå mytedannelser og vrangforestillinger om livet som frimurer. Derfor er det ikke helt klart, hvorfor bogens gådefulde hovedtitel netop er hentet fra en af de såkaldte spørgsmålsbøger, hvis indhold er hemmeligt og uforståeligt for udenforstående.

Der er tale om et samleværk redigeret af den nuværende redaktør af "Frimurermeddelelser", Jørgen Kjeldsen. Han har samlet en række artikler om frimureriets historie i Danmark, skrevet af forfattere med betydelig forskellighed. Artiklerne rækker fra grundigt dokumenterede faghistoriske afsnit til rent journalistiske. Enkelte artikler præges af en noget indforstået frimurerjargon. Det giver bogen en kalejdoskopisk karakter.

Frimureriet er kendt for sin tillukkede og indadvendte karakter. Bogen er i sig selv en prisværdig reaktion på tidligere tiders næsten hermetiske lukkethed, der bl.a. rakte så langt som til at undgå pligtaflevering af trykte bøger med interne oplysninger til Det Kongelige Bibliotek. Forfatterne har dog stadig været bundet til at undgå beskrivelsen af mange ritualer og megen frimurerisk tradition. Det begrundes især med, at det ville skade den enkelte fri-

murers oplevelse af sin vej op gennem graderne, hvis han på forhånd vidste, hvad der skulle ske.

Til gengæld giver bogen en omfattende redegørelse for ordenens udvikling fra ankomsten til Danmark i 1743 til i dag med hensyn til spredning, organisation og systemer. Arkivar Nils Bartholdy har således bidraget med et væsentligt afsnit om frimureriet og statsmagten, hvor især forholdet mellem enevoldskongerne og den dengang nye og internationale bevægelse belyses. Samme forfatter har skrevet artiklen om frimureri i Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk, 1991.

"I Guld og Himmelblaat" kan derfor betragtes som egentlig organisationshistorie, og som sådan betragtet er der væsentlige oplysninger at hente i den. Betydelig interesse har beskrivelsen af spredning af ordenen til provinsen, logernes bygninger og ordenens særlige ikonografi. Svagere står beskrivelsen af sammensætningen af frimurerbroderskabet socialt og geografisk, og det er dog måske især hér, myterne har haft frit løb.

For historikeren er det væsentligt at få udpeget de kilder, der belyser de enkelte logers rolle og medlemmernes rolle i logerne. Logernes arkivalier hører til de foreningsarkivalier, der endnu opbevares hos arkivskaberen, dvs. i særarkiver. Der er derfor stadig grund til at erindre om Jørgen Tvevads artikel om frimurerordenens arkiv og bibliotek i *Fortid og Nutid* XXIX, 1981, s. 68-74. Der vil utvivlsomt være meget nyt at hente her, især til lokal- og personalhistoriske undersøgelser.

Bogen er vel tilrettelagt med et vægtigt billedmateriale både fra ordenens museumssamling i København og fra logerne i provinsen. Fotografierne, som alle er i farver, bringer en væsentlig dokumentation af de bygninger, lokaler og relikvier, som én af landets ældste og mest fremgangsrige foreningstyper trives med. Bogen er forsynet med kilde- og litteraturoversigt samt person- og stedregister.

Peter Bondesen

Birgit Kaiser: ....ind i de voksnes rækker. En Bog om konfirmationen. G.E.C. Gad 1992, 151 s.

Birgit Kaisers bog om konfirmationen er et fint og velskrevet stykke kulturhistorie. Hun starter med at behandle baggrunden for konfirmationens indførelse og gennemgår derefter udviklingen i lovgivningen, i præstens rolle og i konfirmationsundervisningen.

Med konfirmationsforordningen af 13. januar 1736 blev konfirmationen (gen)indført som en tvungen, lovfæstet og offentlig hand-

ling. Konfirmation og offentlig eksamination blev en pligt for alle børn uanset stand, og kun børn, der havde modtaget undervisning, kunne antages. Det blev præstens pligt at undervise børnene og sørge for, at de ikke blot kunne læse trosartiklerne, men også forstå dem. Alle skulle være antaget til konfirmation, før de fyldte 19, og efterhånden blev det præciseret, at de skulle være over 14 år, inden de kunne antages. Konfirmationen var ikke blot en kirkelig handling, en bekræftelse på dåbspagten, men blev efterhånden også forbundet med erhvervelsen af en række borgerlige rettigheder. Ingen kunne komme ud at tjene, blive soldat, indgå ægteskab, være fadder eller stå vidne uden først at have været til alters, og ingen kunne komme til alters uden først at være konfirmeret. Forfatteren understreger stærkt den magtposition, præsten hermed fik i hænde i lokalsamfundet. Hun gør dog samtidig opmærksom på, at der fulgte en lind strøm af følgelove i kølvandet på forordningen, der nok kun kan tydes som et udslag af vanskelighederne med at få forordningen overholdt. Vanskeligheder, som næppe alene skyldtes børnene, men utvivlsomt også præsterne, der ikke alle steder håndhævede forordningen lige strengt. Der kunne være langt mellem lovgivningens ord og den pragmatiske virkelighedens verden. Præsten kunne nok afvise at konfirmere et barn på grund af manglende kundskaber, men det faldt i sidste ende tilbage på ham selv, da han så var forpligtet til at sætte ind med ekstra undervisning. Var årsagen til den manglende konfirmation derimod modvilighed, stod der et imponerende udvalg af sanktionsmuligheder til rådighed: Fængsel på vand og brød, tvangsarbejde eller tvangsindsættelse og tvangsundervisning i forbedringshuset, for slet ikke at tale om udvisning til De vestindiske øer.

Som helhed giver forfatteren en udmærket gennemgang af lovgivningen omkring konfirmationen og udviklingen heri. Svagest står den historiske indledning. At ville se konfirmationsforordningen af 1736 som det, der nødvendiggjorde indførelsen af et ordnet skolevæsen i Danmark, er nok en lidt vel dristig påstand. Forfatteren er på mere sikker grund, når hun kæder konfirmationen sammen med pietismens fremmarch.

Bogens egentlige styrke ligger dog i de følgende afsnit. De kulturhistoriske gennemgange af de religiøse og verdslige ritualer omkring konfirmationen: Konfirmationstøjet, udviklingen i selve den kirkelige handling, konfirmationsfesten, gaverne, andendagen m.m. Her kommer vi vidt omkring, og Birgit Kaiser har fundet et væld af samtidige citater at belægge og krydre sin fremstilling med.

Gennem konfirmandens påklædning marke-

redes skiftet fra barn til voksen. Som Birgit Kaiser gør opmærksom på, fik konfirmations-tøjet dog først denne betydning omkring 1800. Indtil da havde børn allerede fra 3–4-årsalderen været klædt som små voksne. Det var først efterhånden, som de rousseauske ideer om børneopdragelse slog igennem, at der skete et egentligt dragtskifte ved konfirmationen, et skifte som så også fik et stærkt symbolsk indhold. Afsnittet om den skiftende mode i konfirmandernes påklædning og baggrunden i de ideologiske og kulturelle strømninger er en guldgrube af oplysninger. Interessant er det bl.a. her at læse, hvordan de økonomisk bedre tider på landet i en periode i 1830'erne førte til, at den klassiske bondedragt med al den dertil hørende pragt fik en renaissance som konfirmationsdragt som udtryk for en nyvunden selvagtelse blandt bønderne.

Vi følger også konfirmandens vej til kirken og udviklingen i selve konfirmationshandlingen i kirken. Dertil kommer en grundig gennemgang af udviklingen i festligholdelsen af højtiden efter kirken og af traditionerne omkring andendagen.

Det blev efterhånden en dyr fornøjelse at blive konfirmeret, og Birgit Kaiser skildrer også fremvæksten af en lang række velgørende foreninger, der hjalp uformuende familier med udgifterne til konfirmationen. Også foreningen med det mærkelige navn Propforeningen "P" har Birgit Kaiser med.

Til sidst behandler forfatteren baggrunden for oprettelsen af Foreningen for Borgerlig Konfirmation og denne forenings videre udvikling.

Det er en velillustreret og overordentlig velskrevet bog, som måske ikke bidrager med megen egentlig ny viden, men som på klar og overskuelig vis har samlet de spredte tråde og sammenvævet en fin og oplysende kulturhistorisk mosaik.

Inge Bundsgaard

Halvor Petersen: En Skøn Sukkerfabrik. Roskilde Sukkerraffinaderi 1763–1779. Roskilde Museums Forlag 1992, 78 s.

Civilingeniør Halvor Petersen beskriver i bogen Roskilde Sukkerraffinaderis korte historie fra 1763 til 1779. Raffinaderiet i Skt. Olsgade har krav på interesse, dels fordi bygningen vel er den ældste bevarede raffinaderibygning i Danmark, dels fordi det er et eksempel på provinsindustri, om end den manglende anvendelse af mekanisk kraft og det beskedne antal

arbejdere eller rettere svende gør det problematisk at anvende begrebet industri.

Bygningen selv adskiller sig knap nok fra et pakhuis, og som sådan blev den da også anvendt, da sukkerkogningen indstilledes. Det største kendte antal beskæftigede var der i 1764, hvor folkeholdet bestod af fire svende, fire drenge, en gårdskarl samt en kone til folkenes opvartning. Hertil kom en bogholder, sukkermesteren og initiativtageren selv, komerceråd Johan Jørgen Holst. Han havde hidtil fundet beskæftigelse som fuldmægtig i den statslige lokaladministration, men hvad der fik en fuldmægtig til at forsøge sig som industridrivende, er det desværre ikke lykkedes for Halvor Petersen at afdække, og derfor tier han klogt stille. Selv havde Holst ikke tilstrækkelig kapital til at etablere virksomheden, derfor valgte han aktieselskabsformen. Da svendene og sukkermesteren i foråret 1765 satte sig op mod Holst og nægtede at gå i arbejde, valgte interessenterne at købe Holst ud af selskabet og samtidig indlede en revision af regnskaberne. Det førte til en langstrakt proces, hvorunder Holst døde. Ud over managementproblemerne var der også vanskeligheder med at få råsukkeret transporteret fra København til Roskilde, ligesom det kneb med at afsætte de færdige produkter.

Bogen indledes med korte skitser af sukkerdyrkingen på de Vestindiske Øer, af sukkerrefinering med kalk, okseblod samt lidt smør og af arbejdsforholdene i de københavnske raffinaderier, som de var bestemt i en forordning fra 1759. Herefter beskrives etableringen af raffinaderiet som aktieselskab, bygningen af en ny skibsbro, bogholdere og sukkermestre, striden mellem Holst og sukkermesteren samt Holsts efterfølgende ufordelagtige afhændelse af virksomheden og tidlige død. Endelig afsluttes med en kort oversigt over udviklingen frem til produktionens ophør samt bygningens efterfølgende skiftende anvendelse.

Der er ikke bevaret noget virksomhedsarkiv, men Halvor Petersen har med energi udnyttet den offentlige administrations arkiver. Forfatteren har ikke begivet sig ud i bygningsarkæologiske studier, men her suppleres bogen af John Bennetzens artikel om sukkerraffinaderiet i *Bygningsarkæologiske Studier* 92. Her kan man i øvrigt også læse om to københavnske sukkerhuse.

Caspar Jørgensen

Poul Thestrup: Vogn og tog – prik og streg. P & T's historie 1850–1927, bd. 3. Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet 1992, 472 sider, 300 kr.

Det synes at være symptomatisk, at netop i en tid, hvor der sker så store organisatoriske ændringer inden for den offentlige administration med sammenlægninger, privatiseringer, effektiviseringer, moderniseringer osv., vendes blikket bagud. Hvad der ændres og omkalfatres, skal fastholdes på tryk i store, flot udstyrede flerbindsværker. Toldvæsenet, der gennemgik store ændringer for nogle år siden, fik en stor toldhistorie i fire tykke bind, politiet er ved at få sin historie, og nu er også Post- og Telegrafvæsenet i gang med udgivelsen af et stort værk i fem bind, hver på ca. 300 sider, som det siges i en introduktionsfolder til værket – det her foreliggende bind er på 400 sider plus ca. 70 sider litteratur- og kildehenvisninger, noter og registre.

Mens de to første bind behandler tiden op til 1850, dvs. 200–300 års historie, behandler dette bind kun ca. 75 år. Men det er 75 år, som var rige på ændringer i Post- og Telegrafvæsenets såvel som i samfundets historie i det hele taget. I disse år skabtes et moderne postvæsen, hvor man gik fra en langsommelig og i vid udstrækning privat postbefordring – i øvrigt nært sammenknyttet med personbefordringen – til en effektiv, statslig post- og telekommunikation. Bindet tager sin begyndelse med enevældens ophør og postvæsenets henlæggelse under Finansministeriet under en direktør – S. Danneskiold-Samsøe, der havde været førstedirektør i enevældens Generalpostdirektion. Måske var denne forandring derfor alligevel ikke så stor. Det var derimod en lang række andre ændringer, der var en følge af den tekniske udvikling. Anlæggelsen af jernbaner, udviklingen af dampskibsforbindelser, telegrafens og senere telefonens opfindelse er noget, som sætter sit meget stærke præg på postvæsenets udvikling i tiden efter 1850.

Det gælder for Poul Thestrups bind af posthistorien, at det i høj grad handler om denne udvikling – udviklingen i samfundets infra- og kommunikationsstruktur. Vi følger nøje forholdene for postens befordring med dampskibe, med jernbane – og derfor spiller jernbanepostvogne en væsentlig rolle i bogen – , efter 1900 med biler og fra 1920'erne med fly. For telegrafvæsenets vedkommende bliver det især telegrafnettets udvikling, som står i centrum med historien om "Englandskabel", "Norgeskabel" og "Ruslandskabel" som "føljeton" fra kapitel til kapitel.

Da det imidlertid er "væsenets" historie, der skrives, og da det er "væsenet", der står som

udgiver, må "væsenet" naturligvis også træde frem i fremstillingen. Det gør det først og fremmest i den periodisering, som forfatteren har valgt. Årene 1850, 1864/65, 1883/84, 1897/98, 1913/14 og 1927, der er valgt som yderår for bogens fem kapitler, har ikke noget at gøre med bestemte milepæle i kommunikationsstrukturens udvikling, men hænger sammen med administrative ændringer inden for Post- og Telegrafvæsenets øverste ledelse – hvilket ministerium man hørte under, hvem der blev generalpostdirektør, hvor mange kontorer generalpostdirektionen bestod af, osv. Hvert kapitel indledes med et afsnit, der fortæller om disse forhold, fyldigt ledsaget af portrætter og karakteristikker af de ledende embedsmænd inden for væsenet.

Det er efter anmelderens mening en udmærket måde at strukturere stoffet på. Selve væsenets, organisationens historie – det administrationshistoriske, om man vil – står gennem periodiseringen som det overordnede, men bliver ikke det dominerende i fremstillingen. Det gør derimod som sagt det, der også efter anmelderens mening bør være hovedsagen: Udviklingen i Danmarks infra- og kommunikationsstruktur.

I den forbindelse må konstateres, at det er det overordnede kommunikationssystem, som beskrives mest indgående. Det er dampskibsruterne samt jernbanerne og ikke mindst "de bevægelige postkontorer" – jernbanepostvognene, der har forfatterens store interesse, mens den lokale postbefordring og den lokale postadministration spiller en mindre rolle i fremstillingen. Udviklingen i det lokale postvæsen og i landpostbefordringen er skildret ved en række eksempler. Således bringes der en række billeder af forskellige postkontorer, bl.a. til illustration af det fænomen, at de lokale postkontorer i ældre tid ikke tilhørte postvæsenet, men den person, der havde post- og passagerbefordringen i koncession. I 1847 erhvervede postvæsenet postkontoret i Ålborg, og først i 1865–66 opførte postvæsenet sit første provinsposthus (Odense).

I skildringen af udviklingen i landpostbefordringen er det Vendsyssel, der er anvendt som eksempel. Her – og i et stort område af Vestjylland – fandtes endnu i 1891 kun de såkaldte landpostudvekslingssteder, hvor posten blev afleveret, og hvor folk så selv måtte afhente posten. Først i 1907 forsvandt de sidste udvekslingsruter, og direkte omdeling var hermed indført overalt i landet. Landpostbudene fortsatte dog endnu mange år med at være ansat på kontrakt.

I sin skildring af det lokale postvæsenes udvikling bygger Poul Thestrup på utrykt kilde-materiale samt trykt materiale ikke mindst i de forskellige tidsskrifter, som i tidens løb er

udgivet af Post- og Telegrafvæsenet, og som er opregnet i stort tal i litteraturlisten. Her savnes derimod flere af de lokale posthistorier, som er udkommet inden for de seneste år i forbindelse med et stort beskæftigelsesprojekt for arbejdsløse historikere, bl.a. fra Fredericia, Sønderborg og Haderslev. De er tilsyneladende ikke benyttet af forfatteren, men burde i det mindste være medtaget i litteraturlisten, der kan opfattes som en fyldig bibliografi til denne periodes posthistorie.

En følge af, at bogens fremstilling af det lokale post- og telegrafvæsen er knap så fyldig, er formodentlig også, at forholdene omkring Genforeningen i 1920 efter anmelderens mening – måske fordi han er sønderjyde – er behandlet noget kortfattet i bogen – fire sider er det blevet til. Genforeningen betød, at det danske Post- og Telegrafvæsen overtog et rimeligt velfungerende preussisk postvæsen i Sønderjylland, og det kunne have været interessant med nogle betragtninger over den standard, som de to væsener havde. Det er min fornemmelse, at det preussiske postvæsen i effektivitet, i service og i udbygningen af bl.a. landpostvæsenet stod over det danske postvæsen.

Bogen igennem behandles i en række opslag specielle temaer og detaljer, som ikke er med i den sammenhængende og mere overordnede skildring. Det gælder postpersonalets arbejdsvilkår og rekruttering, kvinder inden for postvæsenet, eksemplificeret ved Mathilde Fibiger, der blev ansat som telegrafistinde, faglige organisationer og forhandlingsret m.m., og det gælder "tekniske detaljer" som f.eks. de første postvognes indretning, postbrevkasser, telefonapparater, telegrafnøgler, uniformer o. lign.

En væsentlig detalje inden for postbefordringen i denne periode var de små gummierede, ofte farvestrålende stykker papir, som man kunne købe og påklæbe sine breve, kort sagt frimærker. Dem er der ikke meget om i bogen. Diskussionen om det første frimærkes udformning er ret fyldigt omtalt, men herudover indskrænker det filatelistiske i bogen sig til gengivelse af forskellige af de farvestrålende frimærker og af frankerede og stemplede breve.

Bogen er i øvrigt meget flot illustreret med mange sort/hvide og farvebilleder. Der er gengivet mange malerier med skibe og postvogne, der er mange flotte gengivelser af genstande i Post- og Telegrafmuseet, og der er portrætter af mange ledende postfunktionærer. Kort og grafer – med farver – supplerer teksten mange steder. Bogen slutter således med en hel række grafer, der sammenfatter udviklingen i perioden omkring antal brevforsendelser, telegrammer og telefonsamtaler, produktions-

værdi og over- og underskud. Det er meget instruktivt.

Sammenfattende kan det siges, at vi med Poul Thestrups bind af posthistorien har fået en velskrevet skildring af udviklingen af den danske post- og telekommunikations struktur og funktion i en periode, der bl.a. som følge af store tekniske fremskridt medførte en omfattende modernisering af hele samfundet. Derfor er denne bog ikke kun "en posthistorie", men et vigtigt bidrag til beskrivelsen af det danske samfunds udvikling i nyere tid.

Henrik Fangel

Jens Chr. Manniche: Damen der skød på doktoren – en bog om Anna Hude.
G.E.C Gad 1993. 248 sider, 225 kr.

I 1993 – i 100-året for den 34-årige Annas disputatsforsvar i 1893 og dermed for udklækningen af Danmarks første kvindelige doktor, er der al mulig grund til at kigge nærmere på begivenheden. Annas Hudes historieforskning påkalder sig ikke Manniches interesse. Det er ikke det værk – om danehoffet – som Anna Hude producerede, der gør hende interessant, men det, at hun fandtes og flyttede grænser i sit liv og i sin samtid. Hun var den unge kvinde, som blev doktor, skønt hun ikke blot var kvinde, men også havde en fængselsstraf bag sig, fordi hun resolut havde skudt på sin familielæge som svar på hans forførelse af hende; hun blev også kvindesagskvinde – og spiritist sent i livet. Manniche forsøger at hæve sig op over den skæbne, som tidligere har domineret interessen for Anna Hude, nemlig det at hun blev gift med og muligvis bidrog til at forandre den banebrydende historieforsker Kr. Erslev – senest, i 1979, blev hun biograferet som biperson i Leo Tandrupps Erslevbiografi *Ravn*.

Manniche begynder med at undersøge baggrunden for skuddene på lægen, hvordan kunne det komme så vidt? Helt uskyldig var Anna Hude tilsyneladende ikke i den forførelse/voldtægt, der gik forud? Men Manniche beskriver den helt unge Anna Hude som på én gang overbegavet og uerfaren, og antyder som en baggrund for voldtægtsepisoden, at hun nok var tiltrukket af mere modne mænd og havde en ærlig, intellektuel, platonisk(?) interesse i at behage og i at imødekomme den opmærksomhed, som familielægen viste for hende. Og Manniche lægger også vægt på, at offentligheden købte Annas Hudes forklaringer på det faktum, at hun gentagne gange opsøgte lægen i sin naive tillid og tiltro til, at det kunne lade sig gøre at skabe en værdig ende på forholdet. En tillid, som altså blev fuldstændig

misbrugt. Anna Hudes fængselsophold blev derfor mildt. Så megen sympati mødte hun endog, at hun – af Nathalie Zahle – blev advaret mod at udnytte episoden til egen fordel. Sympatien er formentlig forklaringen på, at episoden næppe fik betydning for Anna Hudes karriere sidenhen. Tolkningen virker pålidelig, ikke mindst fordi Manniche som mand hæver sig op over kønspolitiske motiver i sin forklaring.

Men Anna Hude drager efter Manniches mening tilsyneladende heller ikke kønspolitiske konsekvenser af episoden; hun blev efter hans mening egentlig ikke særlig kønspolitisk emanciperet, skønt hun – mest som akademiker – mente, at kvinderne skulle have stemmeret af principielle grunde. Dermed bliver hun et intellektuelt samlingspunkt og forbillede i de kvindeemanciperede miljøer. Leo Tandrup tolker derimod voldtægtssagen mere bramfrit med, at den gav Anna Hude mod på tilværelsen. "Og da hun atter turde vise sig, var der over hende en på én gang beskeden og selvbevidst frigjorthed. Der var faldet nogle skrånker, og det gav mod på tilværelsen". (*Ravn 2*, s. 114).

Historiografen kommer op i Manniche, når han skal beskrive det miljø, som Anna Hude mødte i København i 1880'erne. Nok giftede eleven sig med læreren, men stor aldersforskel var der ikke på de to. Manniche bruger Anna Hudes dragnin til den modne familielæge som det karaktertræk, der også kan forklare forholdet til Erslev. De kendte hinanden godt, ingen tvivl om det, men modsat Leo Tandrup bare antyder Manniche sobert, at der var tale om et langvarigt, men kompliceret kærlighedsforhold, indledt allerede i slutningen af 1880'erne.

Havde Erslev giftet sig med Anna i 1889 havde hun, og ikke Augusta Erslev, måttet tage sig af Erslevs børn. Spørgsmålet er, om det da ville have været muligt at fejre Anna Hudes 100-års doktorjubilæum den 24. marts 1993!

Sidsel Eriksen

Esbjerg Havn 1868–1993, red. Morten Hahn-Pedersen. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet 1993. 168 s., 98 kr.

Esbjerg Havn er en af de havne i Danmark, der er bedst beskrevet. Den foreliggende bog bygger naturligvis på den eksisterende litteratur, dog suppleret med nye undersøgelser.

Fremstillingen er delt op i fire kronologiske artikler, der behandler perioderne ca. 1200–

1867, 1868-ca. 1914, ca. 1914–1950 og 1950–1993, mens de sidste fire artikler nærmest kan betegnes som en slags temaartikler omhandlede de seneste årtiers udvikling inden for samarbejdsformer og arbejdsliv samt olieindustriens betydning, og den sidste artikel er et bud på, hvad fremtiden måtte byde på af udfordringer og muligheder for havnen.

I de kronologiske afsnit har man valgt summarisk at gengive velbeskrevne perioder, forløb og sammenhænge, mens man har valgt at skrive mere udførligt på punkter, hvor nye aspekter eventuelt kan tilføjes, eller hvor den traditionelle opfattelse kan forekomme problematisk.

Poul Holm giver i afsnittet om "Havnene før Havnen" en klar og overskuelig redegørelse for havneforholdene på Sønderjyllands vestkyst før 1867. Det fremgår desuden, at selv om der gennem mange år var et lokalt pres for at få en havn i Sydvestjylland, havde man ikke fået den uden nederlaget i 1864.

Et af bogen mest interessante afsnit er Morten Hahn-Pedersens om "Den nye havn mod vest". Han har især interesseret sig for at behandle spillet om Esbjerg Havns anlægslov. Det var snarere fremskridtstro og egnsudviklingspolitik end eksportmæssige hensyn, der var baggrund for anlægget af Esbjerg Havn. Ligeledes kommer han ind på nogle interessante aspekter af C.F. Tietgens engagementer – ikke kun som økonomisk garant – i tilblivelsen af Esbjerg Havn. Der er her tale om forhold, der nok kunne være en nærmere undersøgelse værd, som også Morten Hahn-Pedersen er inde på. "Den traditionelle havn" af Henrik Bredmose Simonsen omhandler en periode i havnens historie med op- og nedgange, en form for konsoliderings- og udviklingsperiode. Et af de bemærkelsesværdige forhold er behandlingen af den forholdvis omfattende lastbiltransport, der efterhånden voksede frem. Ikke al udvikling foregik over havnen, hvor der efterhånden skete en opdeling i en fiskeri- og en eksporthavn. Dette var også perioden, hvor Esbjerg skabte sig en funktion som landsdelscenter, hovedsagelig for handel og fiskeri, men også i stigende grad for industri og kapital.

Det sidste af de kronologiske afsnit skildrer en periode præget af fremgang på nogle områder, men af tilbagegang på andre. Containertrafikken hører denne periode til, og også passagertrafikken fik en voldsom fremgang. Havnen blev i denne periode præget af mange ombygninger, udvidelser og øget mekanisering. Off-shore-aktiviteterne kom til og fik stor betydning for både havn og by. Men det er også perioden, hvor byen blev mindre afhængig af havnen, da større ikke-havnebaserede virksomheder brugte landtransport, ligesom for-

retningslivet i byen i denne periode rykkede mod øst.

De sidste fire afsnit i bogen – temaafsnittene – er nok bogens svageste. Det er interessant at få oplysninger om de til tider næsten umenneskelige arbejdsforhold, havnearbejderne havde, men det virker, som om man har glemt de konflikter, der også har været på havnen. Det er lidt for meget af ”gode gamle dage” og ”tæl kun de lyse timer”. Dog er afsnittene om fiskerihavnen og off-shore-aktiviteterne informative, og helhedsindtrykket af bogen er positiv. Esbjerg Havn har fået endnu en god og solid beskrivelse.

Det er for øvrigt en fremragende ide, at hvert afsnit har et engelsk sammendrag, men hvorfor ikke også et tysk? Bogen er desuden fyldt med gode illustrationer, både tabeller, kort og fotografier.

Henrik Vedel-Smith

Den røde by ved Vesterhavet. Arthur Hellstens erindringer (ca. 1900–1960). Ved Søren Federspiel. Esbjerg Byhistoriske Arkiv, Skriftrække B nr. 7, 1992, 85 s.

Da det danske medlemskab af EF var en realitet i oktober 1972, blev esbjergenseren Arthur Hellsten så vred, at han satte sig ned og skrev sine erindringer. Det blev til et større manuskript med ”en menig kommunistis livs- og partiberetning”, og senere kom der en fortsættelse om ”den røde by ved Vesterhavet”. Dertil kommer så, at familien Hellsten har afleveret et omfattende materiale til Esbjerg Byhistoriske Arkiv, der gør det muligt at komme 200 år tilbage i smedslægtens historie.

Det har derfor været naturligt at give bogen en længere indledning, og den giver en ganske interessant indsigt i Hellsten’ernes emigration fra fattige svenske kår og i drømmen om USA, som imidlertid kun blev til en enkeltbillet til Danmark.

Der er tale om en solid håndværkerfamilie, der fulgte et traditionelt mønster: Faderen var i forhold til sønnerne den moderate med sin forankring som kristen socialist, mens en af forfatterens brødre tog på valsen sydpå og kom hjem med syndikalistiske ideer. To andre brødre blev inspireret af den norske Tranmælbevægelse. Helt selvfølgelig blev smedehjemmet derfor mødested for den esbjergensiske venstrefløj.

Arthur Hellsten var livet igennem aktiv kommunist og tog del i det menige partiarbejde, mens bestyrelsesposter ikke var noget for ham. Under besættelsen var han aktiv i

modstandsbevægelsen, fabrikerede rørbomber og endte i Frøslevlejren i krigens sidste måneder.

Ud over partiarbejdet kommer Hellsten i sine erindringer ind på smedearbejdet. En årække var han på fabrik, men efter en del arbejdsløshed oprettede han, hvad han selv betegner som en lille ”maskinbiks”. Det var et værksted i den mindre stil, med mange arbejdsløse fritidsfiskere som kunder. Det førte ikke til den store fortjeneste, men alligevel oplevede Hellsten her nogle af sine bedste år, lykkeligt fri for urimelige arbejdsgivere.

Materialet om og af Arthur Hellsten er udmærket redigeret af Søren Federspiel, og bogen er forsynet med såvel navne- som sagregister. Men skønt materialet om familien har været ret omfattende, kan det ikke skjule, at Arthur Hellstens egne erindringer har sine begrænsninger. Han når aldrig helt i dybden. Det gælder især, hvor han kommer ind på arbejdsforholdene, som er ret summarisk skildret. Mest er der at hente i skildringen af partiarbejdet og besættelsesårene, ligesom det er interessant at få oprukket familiens linjer tilbage i tiden. Hver for sig er bogens to dele dog næppe særligt interessante, hvis man ikke er specielt interesseret i Esbjergs lokalhistorie.

Carl Erik Andresen

Jan Møller: Strandmøllen. Strandbergs Forlag 1992, 133 s., 375 kr.

Bogen er udgivet i anledning af 75-året for ”luftgasproducenten” Christian Niensens overtagelse af Strandmøllen. Møllen ligger ved Mølleåens udløb i Øresund og var i familien Drewsens eje 1718–1898.

I bogens første tredjedel fortælles kort om de forskellige møller langs Mølleåen og om Strandmøllens historie indtil 1917. Afsnittet suppleres af et kort rids om mølleteknologi i almindelighed.

I bogens hoveddel beretter Jan Møller om virksomheden Strandmøllens historie. Denne del indledes med et kort og for den ikke sagkyndige instruktivt teknisk rids om svejsning og luftgasser, ilt, acetylen m.m., som var og er virksomhedens hovedprodukter. Herefter følger afsnit om grundlæggeren, iltproduktionen på Strandmøllen, acetylenfabrikationen på Stampen, der indstilledes i 1972, fremstillingen af armeringsjern i Lille Grandløse, hvortil acetylenproduktionen flyttedes i 1972, og opbygningen af det nyeste anlæg i Ejby på Fyn.

For en, der som undertegnede arbejder med bygningsfredning, er det korte afsnit om Strandmøllens forfald efter 1909, nedrivning og genopbygning fascinerende. Ved købet af

møllen forpligtede Christian Nielsen sig nemlig til at genopføre de "historiske" bygninger. Det må være et af de første eksempler på "bevaring" af et industrianlæg i Danmark. Derfor er det ærgerligt, at det ikke er undersøgt, hvem, der ville bevare, og hvorfor, eller hvad der fik Nielsen til at gå med på ideen. Det fremgår dog, at "traditionen" må have haft en vis betydning for virksomheden. De nye procesanlæg fra 1958–60 blev ikklædt et traditionelt ydre, og da firmaet ekspanderede i Jylland, valgte man at købe en traditionel vandmølle, Gyldsø Mølle.

Virksomhedens historie er skrevet på grundlag af den da 84-årige direktør og tidligere driftsingeniør Christian Hansens erindringer, indtalt på bånd i 1991. Erindringerne er i et vist omfang suppleret med, hvad andre ansatte har kunnet huske, samt fotografier og arkivalier. Virksomhedens arkiv synes imidlertid kun at være bevaret i ringe omfang. Jan Møller har øjensynlig været i den lettere umulige situation at skulle skrive virksomhedens historie på grundlag af et tyndt materiale. En af forudsætningerne for et vellykket jubilæumsskrift er, at virksomheden tager hånd om sit arkiv. Resultatet er i dette tilfælde blevet en bog efter opskriften "lidt om alt, kort fortalt".

Bogen er ikke forsynet med noter eller literaturliste.

Caspar Jørgensen

Carsten Porskrog Rasmussen: Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920–1990. Institut for Grænseregionsforskning 1992. 366 s., 175 kr.

Lad det være sagt straks, Carsten Porskrog Rasmussen har begået en meget sympatisk, velskrevet og godt komponeret bog om grænselandet ved Padborg/Kruså. Det er lokalhistorie, der opfylder kravet om almen interesse og samtidig er en guldgrube for lokalbefolkningen i det sydøstjyske grænseområde. Kort sagt lokalhistorie der også er Danmarkshistorie.

Forfatteren fremhæver i sit forord, at Stationsbyprojektet under Statens Humanistiske Forskningsråd vakte hans interesse "for fænomenet den nye by". Som sådan kan hans bog opfattes som et vigtigt supplement til forskningsrådsprojektet, så meget mere som vi stadig savner en redegørelse for de nye byer syd for Kongeåen. Padborg og Kruså er i den forstand unikke. Som grænsebyer har de haft specielle vækstforudsætninger efter 1920 (svarende til Vamdrup i perioden 1864–1920). Forfatteren er naturligvis klar over de særlige for-

hold, men forstår dygtigt at inddrage de omgivende länddistrikter og hele tiden at sætte områdets historie i forhold til den generelle danske udvikling efter 1920.

Geografisk dækker bogen de to sønderjyske sognekommuner: Bov ved selve grænsen og nabokommunen mod nord, Holbøl ved Flensborg Fjord. I Bov opstod efter genforeningen stationsbyen Padborg og landevejsbyen Kruså, begge primært som følge af rollen som grænsebyer. Over for det byprægede grænseogn stod Holbøl som et typisk landsogn med få erhverv uden for landbrugssektoren i 1920. Ved kommunalreformen i 1970 blev de to sognekommuner sammenlagt, karakteristisk nok under navnet Bov Kommune. Landkommunen Holbøls tre ansatte administrationsfolk blev overført til den kommunale administrationsbygning i Bov, hvor der var 23 ansatte. Ved en skæbnens ironi var det dog sognerådsformanden fra Holbøl – en gårdejer naturligvis – der blev den nye, bymæssigt dominerede kommunes første borgmester.

Ved at vælge at lægge vægt på den erhvervsøkonomiske udvikling, de kommunalpolitiske forhold og foreningslivet i det beskrevne område kommer Carsten P. Rasmussen godt rundt i sit stof. Han kender sit forskningsområde og kildematerialet indgående. Og som læser sidder man bestemt tilbage med fornemmelsen af, at man efter endt læsning ved alt, hvad der er væsentligt at vide om udviklingen i denne sydøstdanske grænselandskommune efter genforeningen.

Bogen falder i to dele, hvor det er krigen, der skiller. Under overskriften "Baneby og bonde-land" beskrives perioden fra genforeningen 1920 til besættelsestidens slutning 1945. Anden del fra 1945 til i dag har karakteristisk for egnens vigtigste vækstforudsætning fået titlen "Bilernes byer".

Første del rummer mange fine skildringer af, hvordan en ny by opstår. Hovedvægten er entydigt lagt på Padborg, der under overskriften "Den sidste stationsby" tilmåles knap 30 sider (s. 47–75). Afsnittet koncentrerer om en beskrivelse af Padborgs udvikling de første ti år efter genforeningen, hvor byen voksede fra under 50 indbyggere til 1.200 i 1930. Over for dette står Kruså, "Byen ved landevejen", hvis historie klares på lige godt en side (s. 80–81). Kruså oplevede en mere begrænset vækst, fra 120 indbyggere i 1921 til 275 i 1930. Den noget stedmoderlige behandling af Kruså begrundes ikke, og især savnes en nærmere forklaring på, hvorfor Padborg i den grad tager føringen over for Kruså. Jernbanen og toldvæsenets placering i Padborg er naturligvis afgørende, men også ved Kruså var der grænseovergang med dertil hørende toldere. Der burde have været en nærmere, sammenlignende analyse af,

hvorfor Padborg rendte med det hele. Men forfatteren har åbenbart fundet det indlysende, at den dominerende jernbanetrafik før krigen gav Padborg forspringet for Kruså.

Den kommunale sektors udvikling i de to grænsekommuner behandles som rimeligt er med hovedvægt på "sammenstødet" mellem by og land. Set med forfatterens øjne er det tydeligvis de erhvervsøkonomiske og -politiske forhold, der er drivkræfterne i historien om Bov og Holbøl sogne. Et meget velskrevet afsnit om foreningslivet set på national baggrund følges af to afsnit om det andet sammenstød i grænselandet: Brydningerne mellem dansk og tysk. Besættelsestidens særlige problemer i det sønderjyske beskrives meget sobert. I det hele taget formår forfatteren at holde egne holdninger og konklusioner (alt for) godt skjult. Men tilsyneladende bedømmer Carsten P. Rasmussen mindretalsproblemet som sekundært i forhold til interesse modsætningerne mellem bondelandet og de nye byer. At forfatteren side 156 hævder, at aldrig siden besættelsen "har danskerne været så optagne af deres danskhed" viser dog, at bogen må have ligget færdigtrykt før begivenhederne (EF & EM) i maj-juni 1992.

Anden del om "Bilernes byer 1945-90" følger dispositionen fra første del. Først en redegørelse for den befolkningsmæssige og økonomiske baggrund og udvikling i området. Dernæst en dybtgående præsentation af transportsektoren og dens betydning for vækstområdet ved grænsen. Det er tydeligt, at forfatteren er på hjemmebane, når det gælder transporterhvervet, men da der heller ikke her følger nogen sammenfatninger eller konklusioner, er det vanskeligt andet end at acceptere, at Padborgs og Krusås fortsatte vækst – selv i krisetider – skyldes lastbilen med tilhørende dygtige vognmænd og speditører.

Danmarkshistorien om landbrugets afvikling, butiksdøden på landet, landsbyernes befolkningsmæssige tilbagegang, landsbyskolens nedlæggelse, den erhvervmæssige og politiske centralisering omfatter også Bov Kommune og tilmåles en grundig behandling.

Bogens sidste kapitel handler om vor tids "foreningsliv". Kapitlet slutter med "Baller, bankospil og byfest", og i bogens sidste sætning konstateres – givetvis rigtigt – at byfesterne er med til at skabe sammenhold og "sammenhæng for folk i de mindre bysamfund" (s. 332). En blank side følger og dernæst et solidt noteapparat, kildefortegnelse, litteraturliste og navneregister.

Men hvor er sammenfatningen, overblikket, konklusionen eller hvad man nu skal kalde nogle afsluttende betragtninger over de foregående 332 sider? Er der sket en fejl med den

blanke side? Nej! Indholdsfortegnelsen fortæller ikke noget om en konklusion.

Dette er bogens desværre alt for åbenlyse svaghed: Der savnes i den grad en sammenfatning, en konkluderende analyse af det beskrevne. Denne svaghed gælder såvel bogen som helhed som de enkelte afsnit. Når vi f.eks. hører om transporterhvervets fortsatte fremgang efter 1972, om motorvej, "frihavn", flyveplads og andre vækstsymboler i Padborgområdet, hvor det øvrige Danmark var på vageblus, er det rent ud sagt forbløffende, at forfatteren ikke på noget tidspunkt skitserer fremtidsperspektiverne. Hvilken betydning det "Indre Marked" kan tænkes at få for grænseområdet nævnes ikke med ét ord! Forfatteren har haft en udpræget ulyst til at delagtiggøre læserne i sine overvejelser og konklusioner. Der er langtfra tale om en trivial beskrivelse af to landsognes omdannelse til byområder. Men forfatterens holdninger, analyser og konklusioner gemmer sig i den stofmættede bog. Det er ærgerligt, fordi det ellers er lykkedes ham at gøre det beskrevne område til et stykke vigtigt Danmarkshistorie. Historien om Bov Kommune er også historien om Danmark 1920-1990.

Niels Peter Stilling

Harry Christensen: Hinnerup arkiverne 1842-1967. Fortegnelse over arkiverne fra de kommuner, der indgik i Hinnerup kommune 1967. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland 1992, 95 s.

I anledning af 150 års jubilæet for det kommunale selvstyre har Hinnerup kommune i samarbejde med Landsarkivet for Nørrejylland udgivet en kommuneregistratur, der i en indledning af generel karakter illustrerer, hvorledes kommunernes mangeartede arkivalier indeholder kilder, der kan være af interesse for såvel administrationshistoriske som lokalhistoriske forskere.

Harry Christensen giver en kort, præcis indføring i, hvorledes registraturen benyttes både hvis man ønsker at beskæftige sig med en enkelt kommunes historie, og hvis man ønsker at søge emnemæssigt på tværs af kommune-grænser.

Ønsker man som bruger i stedet at beskæftige sig med, hvorledes det kommunale selvstyre fungerede, gives dels en kort beskrivelse af, i hvilket omfang forhandlingsprotokollerne er bevaret, dels hvorledes de blev anvendt i de respektive kommuner (s. 14). Som et hjælpe-

middel til at perspektivere denne viden har Harry Christensen udarbejdet en fortegnelse over formændene for sogneforstanderskaber og sogneråd 1842–1967 i samtlige tre kommuner (s. 93–95).

I afsnit 5 beskrives en landkommunes hovedopgaver fra 1842 til 1967, idet der tages udgangspunkt i fattigvæsen og skolevæsen. Dels illustreres kort og præcist udviklingen i løbet af de forgangne 150 år, dels inspirerer forfatteren til yderligere forskning ved at vejlede brugeren i, hvor oplysninger om de forskellige emner skal søges. Man skal dog i denne sammenhæng være opmærksom på, at alle typer oplysninger i et kommunearkiv både skal efterspores i den relevante saggruppe og i kommunalbestyrelsens journalsager, der i øvrigt er forbilledligt registreret med mange noter. Selve registreringen af arkiverne er spækket med nyttige krydshenvisninger, der letter brugerens arbejde betydeligt.

Ønsker man som forsker at beskrive en kommunes langsomme bureaukratisering, har forfatteren ikke blot givet en kort skildring af udviklingen i kommunerne i Hinnerup-området, men også skrevet en generel indføring i, hvilke typer arkivalier der rummer vidnesbyrd om den kommunale administrations udvikling. Endelig har Harry Christensen udarbejdet en fortegnelse over kæmnerne og kommuneingeniører i de tre kommuner, der blev en del af Hinnerup kommune.

Harry Christensen har med sin generelle indledning givet kommuneregistraturen en dimension, der på spændende vis skitserer emner til fortsat forskning. I indledningen giver han en kort lokalhistorisk redegørelse for forholdene i Hinnerup-området. Endvidere gør han med sin inspirerende administrationshistoriske perspektivering af det kommunale stof på fineste vis reklame for det righoldige kildemateriale, som kommunearkiverne i almindelighed indeholder. Selve registraturen er med sine mange noter og krydshenvisninger – også til andre arkivfunds – nem at benytte. Desuden er befolkningsudviklingen illustreret ved hjælp af tabeller og seks kort. Kortsignaturerne kan være vanskelige at skelne fra hinanden, men hovedtendenserne går dog ikke tabt.

Generelt skal man som bruger være opmærksom på, at registrering af kommunearkiver ikke er identisk øst og vest for Storebælt. Der arbejdes ved registreringen kun delvis efter samme nøgle til ordningssystemet, og f.eks. er skolearkiverne i Landsarkivet for Sjælland registreret i separate registraturer. Endvidere skal forskere, der ønsker at benytte sager vedrørende fattig- og skolevæsen, være opmærksomme på, at arkivalierne kan være registreret i forskellige arkivfunds.

Vibeke Filipsen

Meddelelser

Prisopgaver

1. *Erindringer fra Nordslesvig*

I 1995 er der gået 75 år siden Genforeningen. I den anledning opfordrer *Historisk Samfund for Sønderjylland* alle ældre, som har levet og virket i grænselandet, til at nedskrive deres erindringer.

Alle erindringsmanuskripter – både korte og lange – kan deltage i konkurrencen, blot der berettes om forfatterens tilværelse i Nordslesvig inden for tidsrummet fra 1920 til 1990. Der bør tilstræbes en levende fortælling af egne oplevelser og gøremål på baggrund af tidens udvikling.

Udvalgte og belønnede manuskripter tænkes offentliggjort i Sønderjyske Årbøger eller i bogform.

Manuskripter indsendes til *Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa*, og må være samfundet i hænde senest på **Afstemningsdagen den 10. februar 1995.**

Indsendte manuskripter vil blive bedømt af et udvalg sammensat af formændene for Historisk Samfunds amtskredse og overbibliotekar Niels H. Kragh-Nielsen, Sønder Hygum.

Bedømmelsesudvalgets konklusion vil blive offentliggjort på **Genforeningsdagen den 15. juni 1995.**

Præmierede manuskripter belønnes med *præmier* på fra 2.000 kr. til 10.000 kr.

2. *Nordslesvigs historie efter 1920*

I 1995 er der gået 75 år siden Nordslesvigs genforening med Danmark. I den

anledning udskriver *Historisk Samfund for Sønderjylland* en prisopgave om et selvvalgt emne i Nordslesvigs historie efter 1920.

Prisopgaven henvender sig i særlig grad til historiestuderende ved universiteterne. Der ønskes en videnskabeligt funderet analyse af et væsentligt aspekt af Nordslesvigs historie efter 1920. Afhandlingen bør belyse en eller flere vigtige sider af landsdelens økonomiske, sociale, politiske eller kulturelle genforening med Danmark.

Prisopgaven bør ikke fylde mere end 100 sider. Specialer, som er skrevet og bedømt før udskrivelsen af denne prisopgave, kan ikke komme i betragtning som besvarelse. Belønnede manuskripter vil blive søgt offentliggjort i Sønderjyske Årbøger eller i bogform.

Besvarelser indsendes til *Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa* og må være samfundet i hænde senest på **Afstemningsdagen den 10. februar 1995.**

Interesserede, som ønsker at besvare prisopgaven, er velkomne til på forhånd at drøfte emner med *bedømmelsesudvalget*, som vil bestå af direktør, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, og arkivarerne Ph.D. Hans Schultz Hansen og dr. phil. Bjørn Poulsen, begge Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Aabenraa.

Bedømmelsesudvalgets konklusion vil blive offentliggjort på **Genforeningsdagen den 15. juni 1995.**

Præmierede manuskripter belønnes med *præmier* på fra 2.000 kr. til 10.000 kr.

Bøger fra Dansk historisk Fællesråd

Af foreningens mange udgivelser kan følgende endnu leveres:

Håndbogsserien:

Knud Prange: Heraldik og historie. Kr. 67,95.

Herluf Nielsen: Kronologi. Kr. 46,40.

Georg Galster: Mønt. Kr. 41,35.

Ib Kejlbo: Historisk kartografi. Kr. 42,90.

Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning. Kr. 42,90.

Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. Kr. 41,30.

Poul Rasmussen: Mål og vægt. Kr. 61,90.

Anders Bæksted: Danske indskrifter. Kr. 43,80.

Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. Kr. 45,90.

Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. Kr. 48,80.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. Kr. 44,45.

Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik. Kr. 48,95.

Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Kr. 53,50.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. II. Middelalderen. Kr. 58,95.

Erling Olsen: Statistik for historikere. Kr. 41,70.

Verner Bruhn (red.): Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog. Kr. 145.

GENOPTRYK: *R. W. Bauer*: Calender for årene 601 til 2200. Kr. 138,00.

Andre bøger:

Sven Tito Achen og Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Kr. 69,00.

H. Hjelholt: Skriftprøver fra tiden efter reformationen. Kr. 59,90.

E. Kroman: Skriftens historie i Danmark. Kr. 61,30.

Dansk Historisk Årsbibliografi 1967, 1968 og 1969. Kr. 38,40 pr. hefte.

Dansk historisk bibliografi 1974–76. Kr. 226,30

Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Kr. 78,75.

Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Kr. 51,00.

Fra Fortid og Nutid. En antologi. Redigeret af *Claus Bjørn*. Kr. 97,90.

Historie og lokalsamfund. En håndbog i formidling. Redaktion: *Søren Ehlers*. Kr. 172,00.

Historisk vejviser. Kr. 122,00.

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I–II. Kr. 1.080,00.

De anførte priser er incl. moms 25%, men excl. porto. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk historisk Fællesråd og denne forenings øvrige medlemmer.

Bøgerne og Fortid og Nutid kan bestilles ved henvendelse til Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postbox 661, 2200 København N, tlf. 31 39 66 11 (kl. 11–14).

Indhold

Jørgen Mikkelsen: Korn, købmænd og kreditter. Om kornhandel og kornpriser i Sydvestsjælland ca. 1740–1807	179	Birgit Kaiser: ...ind i de voksnes rækker. En bog om konfirmationen (Inge Bundsgaard)	255
Jon A.P. Gissel: Johannes Steenstrup som folkevisе- og stednavneforsker	215	Halvor Petersen: En Skjøn Sukkerfabrik. Roskilde Sukkerraffinaderi 1763–1779 (Caspar Jørgensen)	256
Debat		Poul Thestrup: Vogn og tog – prik og streg. P & T's historie 1850–1927, bd. 3 (Henrik Fangel)	257
John Christensen og Henrik Stevnsborg: Historikerfejde	235	Jens Chr. Manniche: Damen der skød på doktoren – en bog om Anna Hude (Sidsel Eriksen)	258
Vivi Jensen: Historisk arkæologi. Hvor går grænsen?	243	Esbjerg Havn 1868–1993, red. Morten Hahn-Pedersen (Henrik Vedel-Smith)	259
Anmeldelser		Den røde by ved Vesterhavet. Arthur Hellstens erindringer (ca. 1900–1960). Ved Søren Feder-spiel (Carl Erik Andresen)	260
Bodil Møller Knudsen og Ole Schjørring: Fra grubehus til grillbar. Horsens i 1000 år		Jan Møller: Strandmøllen (Caspar Jørgensen)	260
Henrik Fangel, Lennart S. Madsen, Jakob Røjskjær: Haderslev i 700 år		Carsten Porskrog Rasmussen: Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920- 1990 (Niels Peter Stilling)	261
Thomas Bloch Ravn: Struer. En Limfjordsby i historisk profil (Inge Bundsgaard)	251	Harry Christensen: Hinnerup arkiverne 1842–1967. Fortegnelse over arkiverne fra de kommuner, der indgik i Hinnerup kommune 1967 (Vibeke Filipsen)	262
Poul Holm: Hjerting – et maritimt lokalsamfund midt i verden, ca. 1550–1930 (Peter Korsgaard)	253		
I Guld og Himmelblåt. En bog om frimureriet i Danmark i Fortid og Nutid, red. Jørgen Kjeldsen (Peter Bondesen)	254		
		Meddelelser	
		Prisopgaver	264

Forside: Blyglaseret kande fra 1200–1300-årene. Se Vivi Jensens debat. Foto Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum. (Foroven tv.: . . . . .) Prospekt af Kalundborg. Se hefte 1. Foroven th.: Parcelhuskvarter – et . . . . . Ole Christiansen/Billedhuset. Se hefte 2).

